

Anglikanska crkva u doba engleske kraljice Elizabete I.

Šlingar, Filip

Master's thesis / Diplomski rad

2023

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **Josip Juraj Strossmayer University of Osijek, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:142:123526>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-01-02**

FILOZOFSKI FAKULTET
SVEUČILIŠTE JOSIPA JURJA STROSSMAYERA U OSIJEKU

Repository / Repozitorij:

[FFOS-repository - Repository of the Faculty of Humanities and Social Sciences Osijek](#)

Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku
Filozofski fakultet Osijek
Studij Hrvatskoga jezika i književnosti i Povijesti

Filip Šlingar

Anglikanska crkva u doba engleske kraljice Elizabete I.

Diplomski rad

Mentor: doc. dr. sc. Anđelko Vlašić

Sumentor: doc. dr. sc. Igor Josipović

Osijek, 2023.

Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku
Filozofski fakultet Osijek
Odsjek za povijest
Studij Hrvatskoga jezika i književnosti i Povijesti

Filip Šlingar

Anglikanska crkva u doba engleske kraljice Elizabete I.

Diplomski rad

Humanističke znanosti, povijest, hrvatska i svjetska ranonovovjekovna povijest

Mentor: doc. dr. sc. Anđelko Vlašić

Sumentor: doc. dr. sc. Igor Josipović

Osijek, 2023.

IZJAVA

Izjavljujem s punom materijalnom i moralnom odgovornošću da sam ovaj rad samostalno napravio te da u njemu nema kopiranih ili prepisanih dijelova teksta tuđih radova, a da nisu označeni kao citati s napisanim izvorom odakle su preneseni.

Svojim vlastoručnim potpisom potvrđujem da sam suglasan da Filozofski fakultet Osijek trajno pohrani i javno objavi ovaj moj rad u internetskoj bazi završnih i diplomskih radova knjižnice Filozofskog fakulteta Osijek, knjižnice Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku i Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu.

U Osijeku, datum 27. lipnja 2022.

Filip Šimur, 012223354
ime i prezime studenta, JMBAG

Sažetak

U 16. stoljeću sukob engleskoga kralja Henrika VIII. Tudora i pape Klementa VII. doveo je do velikog raskola i formiranja novog crkvenog sustava. Potreba engleskog monarha za muškim nasljednikom zahtijevala je raskid crkvenog braka s tadašnjom kraljicom Katarinom Aragonskom, a nakon što papa nije odobrio taj zahtjev, engleski kralj se odlučio na radikalnu odluku o napuštanju Katoličke Crkve i osnutku nove s njegovim apsolutnim autoritetom. Time je uspostavljen novi poredak i nova Crkva, neovisna o Rimu. Posljedice takve odluke dovest će do niza anglikansko-katoličkih sukoba, koji će se nastaviti i u vladavini Elizabete I. Tudor. Za razliku od svojih prethodnika, Elizabeta je donijela odluku o preimenovanju vlastitog položaja u Anglikanskoj Crkvi od vrhovnog poglavara prema vrhovnom guverneru, čime je na taj način htjela istaknuti zaštitničku ulogu u obrani jedinstva Anglikanske Crkve. Također, donošenjem Nagodbe 1559. g. došlo je do uvrščivanja važnih crkvenih pitanja, ali i novih teoloških sukoba koji će se u manjoj ili većoj mjeri pojavljivati tijekom njezine vladavine. Postavši u potpunosti anglikanskom zemljom, a time i protestantskom, teološki pogledi bit će usmjereni i na sličnosti i razlike u odnosu na protestantsku teologiju u drugim europskim zemljama. Pokušaji uspostavljanja ravnoteže među političkim i crkvenim predstavnicima i istovremeni pokušaj učvrščivanja anglikanske vjere za svoje posljedice će imati propitivanje autoriteta same kraljice.

Ključne riječi: *katoličanstvo, papa, protestantizam, Elizabeta I., Anglikanska crkva, državna vlast, crkvena vlast*

Sadržaj

1. Uvod.....	1
2. Nastanak protestantizma u Europi.....	3
3. Turbulentan odnos pape i engleskih kraljeva – pregled do Henrika VIII.....	6
4. Početak reformacije u Engleskoj i nastanak Anglikanske crkve.....	10
4.1. Katolički otpor.....	11
4.2. Tko je bio Thomas Cromwell?.....	13
4.3. Odjeci Reformacije u Engleskoj.....	14
5. Edward VI. i destabilizacija protestantizma.....	15
6. Pokušaj restauracije katoličke Engleske – vladavina Marije I. Tudor.....	19
7. Elizabetanska Engleska – institucionaliziranje Anglikanske crkve.....	22
7.1. Problemska religijska uvjerenja kraljice Elizabete I.	23
7.2. Elizabetanska nagodba 1559.	24
8. Puritanski pokret – nastanak i razvoj u engleskom političkom i crkvenom životu.....	27
8.1. Puritanski pokret tijekom posljednja dva desetljeća 16. stoljeća.....	34
8.2. Konačni politički poraz puritanskog pokreta do 1603.....	41
9. Zaključak.....	44
10. Popis literature.....	46
10.1. Prilozi u periodici(časopisi, godišnjaci).....	48
10.2. Slikovni prilozi.....	48

1. Uvod

Crkveni raskol engleskog kralja Henrika VIII. i pape Klementa VII. u 16. stoljeću za posljedicu je imao napuštanje višestoljetnog crkvenog jedinstva s Rimom i formiranje novog crkvenog sustava. U takvim okolnostima uspostavljen je novi crkveni poredak u kojem se od svih kraljevskih podanika očekivala potpuna poslušnost u političkim i crkvenim odredbama. Podijeljenost među plemstvom i svećenstvom oko napuštanja nekadašnjeg sustava vrijednosti započet će ubrzo nakon prvih zakonskih odredbi o prekidu državnih i zakonodavnih veza s institucijom papinstva i dovesti do niza anglikansko-katoličkih sukoba koji su se nastavili i u vladavini Elizabete I. Engleska kraljica će tijekom svoje vladavine od gotovo polovine stoljeća biti suočena sa zahtjevnim okolnostima u vanjskoj i unutarnjoj politici. Opstanak protestantizma i Anglikanske Crkve u tome razdoblju ovisit će o uspješnosti zadržavanja kraljevskog autoriteta prema povremenim kritikama plemstva i svećenstva, kao i ulozi engleske kraljice kao zaštitnika novog crkvenog sustava.

Cilj diplomskog rada je prikazati crkveno-političke odnose za vrijeme vladavine Elizabete I., engleske kraljice u čijem je vremenu Anglikanska Crkva bila suočena s jedne strane katoličkim težnjama o povratku nekadašnjeg crkvenog sustava, a s druge strane pokušajima reformiranja postojeće crkvene uprave. Ovaj će se rad također osvrnuti i na razdoblje koje je prethodilo njezinoj vladavini i istaknuti važnost povezanosti Crkve i kraljevske vlasti na primjeru Engleske. Slijedom postavljenih ciljeva, nadovezuje se hipoteza o uspješnom suočavanju kraljice Elizabete I. sa zahtjevnim crkveno-političkim okolnostima i hipoteza o porazu katoličkih težnji doživjele u prevladavanju protestantizma u Engleskoj.

Istraživačka pitanja koja će se kroz rad razvijati i u zaključku argumentirati bit će u kojem je razmjeru reformacija u Europi i pojedinačni uspjeh u širenju protestantske misli utjecalo na razvoj reformacije u Engleskoj, kao i pitanje svrhe reformacije u Engleskoj – može li se nastanak novog crkvenog sustava smatrati političkom borbom za prevlast ili pak potreba o nastanku nove vjere.

Diplomski rad u potpunosti je vezan uz literaturu na engleskom jeziku, jer je u hrvatskoj historiografiji pitanje Anglikanske Crkve u doba Elizabete I. još uvijek nedovoljno pristupljena tematika, posebice u crkvenoj povijesti. U poglavlju nastanka protestantizma knjiga Hansa Joachima Hillerbranda *The Protestant Reformation* daje uvid u širenje reformacijske misli u Europi, detaljno opisujući okolnosti unutar svakoga poglavlja. Knjiga američkog autora Lea

Solta *Church and State in Early Modern England, 1509-1640* sažeto prikazuje okolnosti u kojima dolazi do nastanka Anglikanske Crkve, razdoblje jačanja katolicizma i cjelokupnu elizabetansku vladavinu. Knjiga *The Later Reformation in England 1547-1603* bavi se reformacijom u Engleskoj u razdoblju između smrti Henrika VIII. i smrti Elizabete I., a knjiga američke autorice Carole Levin *The Reign of Elizabeth* u potpunosti je posvećena crkvenim sukobima za prevlast u Engleskoj, ali i važnosti Elizabete kao engleske kraljice, posebice u okolnostima u kojima je ženski monarh bio rijetkost.

U uvodnom poglavlju predstavljena je tematika rada, postavljeni su ciljevi, hipoteze i istraživačko pitanje. U prvim poglavljima rada tematiziran je pregled odnosa engleskih kraljeva i rimskih biskupa, zatim nastanak Anglikanske Crkve i razdoblje katoličke reasturacije i slabljenje protestantizma. Zatim se u sljedećim poglavljima tematizira dolazak na englesko prijestolje Elizabete I., kao i ponovno jačanje protestantizma. U nastavku rada se obrađuju crkveno-političke okolnosti za vrijeme elizabetanske vlasti, a u zaključnom poglavlju uz najvažnije zaključke o Anglikanskoj Crkvi za vrijeme vladavine Elizabete I., kao i važnosti vladavina njezinih prethodnika još jednom će se spomenuti hipoteze i istraživačka pitanja iz uvodnog poglavlja i argumentirano iznijeti stav o njihovoj valjanosti ili pak razlozima njihovog odbacivanja, kao i popis literature korišten prilikom pisanja diplomskog rada.

2. Nastanak protestantizma u Europi

Nakon višestoljetnog progona rimskih careva, kršćanstvo je u 4. stoljeću postalo državnom religijom Rimskog Carstva i time započelo s jačanjem vlastitog položaja i moći. Premda je u početku papa imao autoritet u crkvenim pitanjima, ubrzo se njegova moć proširila i na svjetovna. Posljedica toga bila je učestala praksa tijekom srednjeg vijeka prema kojoj je pontifikat¹ rimskih biskupa pamćen prema svjetovnim odlukama i naredbama, a ne teološkim i crkvenim.² Crkvena hijerarhija zahtijevala je bezuvjetnu poslušnost papi, a uplitanja u odredbe nisu bila dopuštena čak niti savjetodavnom tijelu kardinala. Liturgijske službe bile su vođene isključivo na latinskom jeziku, kao i najvažnije kršćanske molitve koje je uglavnom poznavalo samo svećenstvo. Neobrazovanost i nemogućnost intenzivnijeg sudjelovanja u liturgijskim službama dovelo je do općeg stanja u kojem aspekti nekadašnjih poganskih običaja nisu nestali. Zbog toga dolazi do prvih nemira i stvaranja potrebe o reformiranju Crkve.³ Po prvi puta dogodili su se između 7. i 9. stoljeća na području Armenije i predvodili su ih tzv. „sljedbenici sv. Pavla“ zagovarajući povratak idealima ranog kršćanstva, pozivajući se na apostola Pavla iz Novog zavjeta. Negirali su sakramente koje je propisivala Crkva, ali doživjeli su neuspjeh jer je njihovo učenje proglašeno herezom⁴, što će biti uobičajena praksa tijekom srednjeg vijeka sve do pojave protestantizma. Pripadnici pavlicijanskog učenja bili su kamenovani, spaljeni ili pak protjerani iz svojih mjesta. U stoljećima nakon uslijedili su i drugi religiozni pokreti poput bogumila ili katarata, ali je ipak moć Crkve uspjela prevladati.⁵

Za razumijevanje vremena koje je prethodilo protestantskoj reformaciji potrebno je osvrnuti se i na religiozni aspekt srednjovjekovne svakodnevnice. Premda se ne može pouzdano tvrditi, pretpostavka o prisutnosti religioznosti među vjernicima smatra se vjerojatnom ukoliko se u obzir uzme učestalost objavljivanja molitvenih knjiga, darova religijskog karaktera, učestalost hodočašća, kao i sudjelovanja u srednjovjekovnim bratovštinama. U historiografiji, česta je tendencija spominjujući okolnosti koje su dovele do reformacije, kritizirati Katoličku Crkvu koja se u mnogim aspektima odvojila od svojih početnih ideala. Ipak, treba napomenuti da potreba za crkvenim promjenama nije bila istaknuta kao dominantna težnja, već je radije riječ o društvenom stanju koje je nastalo kao posljedica čestih sukoba i promjena koje su se događale

¹ Dolazeći od papinog naslova Pontifex Maximus (Vrhovni svećenik), naziv za vrijeme provedeno u službi pape ili rimskog biskupa.

² Collin Morris, *The Papal Monarchy: The Western Church from 1050 to 1250* (Clarendon Press, 1989.), str. 1-2

³ Isto, str. 2-3.

⁴ Učenje koje se u manjoj ili većoj mjeri razlikuje od učenja koje su potvrdili crkveni autoriteti.

⁵ G.R. Evans, *A Brief History of Heresy* (Blackwell Publishing, 2003.), str. 124-133.

po Europi u tome vremenu. Pri tome, ni crkvena pitanja nisu zaostajala, ali je teško procijeniti u kojem razmjeru su bila prisutna očekivanja o znatnijem reformiranju Crkve.⁶

Ipak, veliki preokret u crkvenoj povijesti uskoro se dogodio, a predvodnik tog zaokreta bio je pripadnik augustinskog reda Martin Luther. Objavljujućem *95 teza* ili *Rasprava o moći i djelotvornosti indulgencije* 1517. na vratima crkve u Wittenbergu i drugim njemačkim crkvama označen je početak reformacije. U svojim tezama Luther se osvrnuo na najveću kritiku srednjovjekovne crkve, a to je bila indulgencija. Indulgencija se u crkvenom nauku tumačila zadobivanjem potpunog oprosta za grijeha kako bi pojedinac već za svoga života mogao izbjeći posljedice koje su se odnosile na vječno spasenje. Protivnici papinstva sa zadovoljstvom su dočekali Lutherove teze, smatrajući ih korisnima u borbi protiv crkvene hijerarhije i papinstva, međutim Lutherova namjera nije bila dovesti u pitanje Crkvu kao instituciju. Ipak, svjestan neizbježnosti pitanja autoriteta, Luther je istaknuo da se Crkva treba temeljiti na božanskom autoritetu, u čemu vjerniku od pomoći treba biti biblijski tekst (*sola scriptura*), a ne autoritet rimskog biskupa.⁷

Lutherov nauk proširio se Njemačkom i bio je prihvaćen među vjernicima iz nekoliko razloga. S jedne strane može se govoriti o prihvaćanju religijskih poruka koje je iznosio, dok je s druge određeni dio smatrao Luthera pogodnim za ostvarivanje političkih stavova i na taj način su htjeli približiti njegove stavove vlastitima. Papin odgovor uslijedio je 1520. s donošenjem bule *Exsurge Domine* u kojoj je preko 40 Lutherovih teza proglašeno herezom, što je od njega zahtijevalo javno odbacivanje stavova ili biti suočen s ekskomunikacijom⁸ iz Katoličke crkve. Raširenost teza dovelo je do širenja protestantskih zajednica i gradnji crkvi. Nemogućnost postizanja sporazuma između katoličanstva i protestantizma stvorilo je potrebu o uspostavljanju novih crkvenih pitanja, neovisnih o papinskom autoritetu i nauku. Položaj Crkve u društvu, način održavanja liturgijskih službi i obrazovanje protestantskih vjerskih službenika samo su bila neka od pitanja koja su se pojavila u novim okolnostima. Širenje protestantizma dovelo je i do pojave drugih reformatora koji su svoja učenja temeljili u manjoj ili većoj mjeri prema Lutheru. Premda se time brojnost protestantskih reformatora povećavao, ono je značilo i

⁶ Lawrence G. Duggan, *The Unresponsiveness of the Late Medieval Church: A Reconsideration*, *The Sixteenth Century Journal*, Vol. 9., no. 1, 1978., str. 2-4.

⁷ Hans J. Hillerbrand, *Protestant Reformation* (Perennial, Revised edition, 2009.), str. 14.

⁸ Crkvena kazna s kojom se pojedinac ili skupina isključuje iz određene vjerske zajednice.

moгуćnost razilaženja u stavovima, što se ubrzo i pokazalo istinitim. Nepostojanje jedinstva među protestantima pokazat će se velikim izazovom u širenju teoloških učenja.⁹

U Švicarskoj se Lutherov nauk počeo širiti velikom brzinom i na tome prostoru reformaciju je predvodio Ulrich Zwingli. U Zürichu između 1522. i 1525. predstavljena je radikalna promjena u crkvenoj hijerarhiji. Zwinglijeva učenja temeljila su se na pripadnosti određenoj zajednici i snažnijem odbacivanju katoličkog nauka, a u Švicarskoj i južnoj Njemačkoj njegov se nauk najviše proširio. Zbog radikalnosti u stavovima, Zwingli je došao u sukob s Lutherom s kojim se razilazio u pitanju sakramenata, a nakon njegove smrti vodeći reformator u Švicarskoj postao je Jean Calvin koji je djelovao u Ženevi. Njegova učenja temeljila su se na teokratskoj crkvenoj politici, a na teološkoj razini zastupao je stavove koji su u sebi sadržavali luteranske ideje i ideje drugih reformatora. Pokušaj katoličkog napada na protestantizam polovicom 16. stoljeća bio je spriječen širenjem kalvinizma oko 1550.¹⁰

U Francuskoj naklonost prema protestantizmu može se pratiti i prije 16. stoljeća, međutim bez uspjeha, jer je naklonjenost protestantizmu najčešće kao posljedicu imalo političku kaznu progonstva. S polovicom 16. stoljeća pojavljuje se prva protestantska crkva u Parizu, a 1562. bilježi se preko 2000 kalvinističkih zajednica u Francuskoj. Rast protestantskih zajednica dovelo je do slabljenja monarhističke Francuske i označilo početak vjerskih ratova. Premda protestantizam u Francuskoj nikada nije uspio zaživjeti u potpunosti, Nanteskim ediktom 1598. kalvinističkim crkvama u Francuskoj priznat je položaj povlaštene manjine.

U Nizozemskoj se kalvinizam također uspio proširiti, izgradivši se na temeljima evangeličke tradicije koja je na tome prostoru već bila prisutna. Bez obzira što su nizozemski kalvinisti prve zakonske regulacije morali prihvatiti u progonstvu, u budućnosti njihov povratak je imao važnu ulogu u ratu za neovisnost u kojem se Nizozemska oslobodila španjolske vlasti, a Ujedinjene pokrajine Nizozemske 1622. proglasile su kalvinizam službenom religijom.

S jednakim uspjehom protestantizam se proširio i u Škotskoj, gdje je prihvaćen u okviru nacionalnog identiteta. Pod vodstvom Johna Knoxa škotski predvodnici protestantskih zajednica uspostavili su prezbiterijanski crkveni sustav. U središnjoj Europi najzastupljeniji je bio kalvinizam, dok se jedino na području Baltika i Skandinavije luteranizam uspio nametnuti kao predstavnikom protestantizma izvan prostora Njemačke.

⁹ Isto, str. 15.

¹⁰ Thomas G. Bergin i Jennifer Speake, *Encyclopedia of the Renaissance and the Reformation* (Market House Books Ltd, 2004.), str. 406.

Na području Engleske, reformacija se nije pojavila zbog crkvenih sukoba i na njezin razvoj su znatno manje utjecale okolnosti kao u ostatku Europe. Crkveni raskid s Rimom bio je potaknut od strane engleskog kralja Henrika VIII, uzrokovan političkim razlozima. Protestantizam se uspio učvrstiti tek u vremenu njegovog nasljednika, nakon čega je uslijedilo razdoblje kratke katoličke restauracije i ponovnog protestantskog jačanja za vladavine Elizabete I. Crkva u Engleskoj je zadržala svoju individualnost u okvirima reformacije, iako se može tvrditi da su njezine doktrine nalikovale kalvinizmu. Ubrzo nakon širenja europskim područjem, protestantizam se s radikalnošću suočio već u ranoj fazi, a o tome svjedoči i činjenica da se protiv takvog usmjerenja borio Luther, ali i Zwingli. Među njima su se najviše istaknuli anabaptisti s najistaknutijom prisutnošću na prostoru Njemačke i sjeverne Europe. Zbog prakticiranja sakramenta krštenja u odrasloj dobi bili su suočeni otporu katolika, ali i protestanata, pogotovo nakon raspada radikalnog Münsterskog kraljevstva 1563.¹¹ Ipak, prisutnost anabaptizma u Nizozemskoj uspjelo se zadržati i nakon značajnijih poraza i na tome prostoru su dobili naziv prema reformatoru Mennu Simmonsu.¹²

3. Turbulentan odnos pape i engleskih kraljeva – pregled do Henrika VIII.

Okolnosti koje su dovele do radikalnog zaoštavanja odnosa između pape Klementa VII. i Henrika VIII. Tudora kao engleskog kralja ostale su upamćene kao ključne, međutim problematičan odnos svjetovnog i duhovnog poglavara može se pratiti i u prethodnim stoljećima, posebice u 12. i 13. stoljeću.¹³ Za vrijeme Henrika I. Normandijskog pojavio se sukob s nadbiskupom Canterburyja povezan s imenovanjem crkvenih dužnosnika i u pitanju prvenstva crkvenog ili državnog autoriteta. U vremenu njegovog kasnijeg nasljednika pojavio se još jednom problem vezan uz crkvene službe. Ovoga puta je predmet rasprave bilo zakonodavno pitanje. Državni sud je u osudama bio znatno rigorozniji u odnosu na crkveni, zbog čega se postavilo pitanje o sustavu kažnjavanja. Do prvog značajnijeg sukoba engleski vladari najčešće nisu pokazivali interes za uplitanje u crkvena pitanja, ali se počela učestalije pojavljivati tendencija da se odlukama o oporezivanju, imenovanju dužnosnika i kažnjavanju istih ulazilo u aspekte njihove vladavine i samim time se njihov položaj i moć nisu mogli zanemarivati.¹⁴ U Engleskoj, kao i u drugim katoličkim zemljama, crkveni su posjedi bili

¹¹ Između 1534. i 1535. grad Münster postao je prijestolnica njemačkih radikalnih anabaptista koji su ga prozvali „novim Jeruzalemom“. Gradom i kraljevstvom upravljao je nizozemski propovjednik John iz Leidena, a do propasti kraljevstva došlo je nakon opsade Münstera i smaknuća vodećih anabaptista.

¹² Isto, str. 407-408.

¹³ Leo F. Solt, *Church and State in Early Modern England, 1509-1640* (Oxford University Press, 1990.), str. 3.

¹⁴ Isto, str. 4.

važnim dijelom papinskih prihoda, međutim pitanje prihoda se odnosio i na engleskom kralja na čijemu su se prostoru ti posjedi nalazili. S vremenom engleski monarsi sve su snažnije odbacivali papinske težnje o uplitanju u državna pitanja, a između 14. i 15. stoljeća okolnosti u Crkvi uzrokovale su njezino slabljenje i nemogućnost da se snažnije odupre težnjama državne vlasti da se oslobodi njezinog utjecaja. Česte polemike bile su povezane s praksom oporezivanja, a odnosile su se na prikup tzv. „Petrova novčića“, prisutno u engleskoj praksi iz razdoblja prethodno normanskom ujedinjenju Engleske. Petrov novčić služio je za financiranje engleskih škola u Rimu, međutim s vremenom iznos je pao na 200 funti godišnje. Crkva je za vrijeme Eduarda II. Plantageneta uvela i ubiranje cjelokupnih prihoda novoizabranih engleskih biskupa i nadbiskupa za prvu godinu njihove službe. Ubrzo je došlo do odluke parlamenta kojom je ograničeno ubiranje prihoda, a od sredine 14. stoljeća i do znatnog smanjenja godišnjeg poreza kojeg su engleski vladari davali Rimu.¹⁵ Zbog neslaganja o ubiranju desetine godišnjeg prihoda kojeg su engleski crkveni dužnosnici slali u Rim, Eduard II. je donio odredbu o preusmjerenju novca u državnu blagajnu, s čak 90 % od ukupnog udjela prihoda. U svojoj buli *Clericis laicos* papa je crkvenim dužnosnicima zabranio plaćanje poreza engleskom kralju bez prethodnog odobrenja, zbog čega je svećenstvo iz Canterburyjske biskupije odbilo platiti državni porez. Kasnije dolazi do izmjene bule u kojoj je dopušteno plaćanje poreza, ali samo kada je potreba zaista bila „nužna“. Slijedom ovakvih manjih neslaganja papinske i kraljevske vlasti postalo je sve jasnije da utjecaj papinske vlasti u Engleskoj počinje sve više slabiti.¹⁶

Imenovanje crkvenih dužnosnika uzrokovalo je najviše nezadovoljstva u odnosu crkve i vlasti, a razlog se mogao nalaziti i u nekadašnjem ovlastima engleskih kraljeva koje su mu omogućavale uplitanje i u crkvena pitanja ukoliko su okolnosti zahtijevale. Nakratko, takav se običaj i aktualizirao za vrijeme Henrika I., međutim u ovome slučaju prevladao je crkveni autoritet, ali treba napomenuti da je engleski kralj i dalje u svojim odredbama imenovao biskupe i nadbiskupe i izdavao odobrenje vlasti o imenovanju novih crkvenih dužnosnika.¹⁷ Najveći takav sukob dogodio se za vrijeme vladavine kralja Ivana I. Anžuvinskog, kada je Stephenu Langtonu uskraćeno biskupsko imenovanje, u čemu su sudjelovali kralj i redovnici u Canterburyju. Nakon što engleski kralj nije dopustio Langtonov ulazak u Englesku, stigla je oštra papina osuda uz mogućnost ekskomunikacije i prijetnju da će omogućiti francusku invaziju na Englesku ukoliko ne povuče svoju odluku. Pod papinim pritiskom engleski kralj je

¹⁵ Norman Sykes, *English Religious Tradition* (Hymns Ancient & Modern Ltd, 2013.), str. 10.

¹⁶ Solt, *Church and State in Early Modern England, 1509-1640*, str. 5.

¹⁷ Maynard H. Smith, *Pre-Reformation England* (Russell & Russell, 1963.), str. 25.

odustao od prvotne odluke i postao njegov vazal, pokušavajući izbjeći sukob s Francuskom pod svaku cijenu. Čak je i odustao od kraljevskog imenovanja biskupa i nadbiskupa, omogućivši imenovanja svećenika i redovnika u crkvama i samostanima, a ne na kraljevskom dvoru. Tek ponekad dolazilo je do ispreplitanja crkvenog i državnog autoriteta oko crkvenih imenovanja, međutim sličnih sukoba poput ovoga nije bilo.¹⁸

U odnosu Crkve i vlasti treba spomenuti i manje zastupljene nesuglasice oko imenovanja koja su omogućavala određene crkvene povlastice.¹⁹ Od posebnog interesa za Katoličku crkvu su bile povlastice određenih kaptola ili sabornih crkava uz koje su dolazili položaji poput dekana, rizničara, kanonika, arhidakona i dr. Upraznjenost nekog od spomenutih položaja biskupu je davalo mogućnost imenovanja na taj položaj, a nerijetko se radilo o bliskom suradniku koji je odgovarao interesima Rima. Osim biskupa, engleski vladari također su bili uključeni u prijedloge imenovanja na tim položajima. Tijekom 13. stoljeća uglavnom se radilo o talijanskom svećenstvu koje je papinska vlast imenovala zbog lakšeg učvršćivanja rastuće birokracije i kontroliranja prihoda. U slučaju neslaganja s papinim imenovanjem dolazilo je do ekskomunikacije ili u slučaju biskupa do premještaja u drugu biskupiju.²⁰

Od 11. stoljeća u Engleskoj su državni i crkveni sudovi bili odvojeni, a nakon što je državna vlast odlučila uvesti zakone o zabrani, bitno se utjecalo i na smanjenje ovlasti crkvenih sudova. Crkveni sudovi raspolagali su brojnim zakonodavnim okvirima kao što su bile oporuke i nasljeđivanje imovine, ugrožavanje vjerodostojnosti crkvenih dužnosnika, hereze, krivokletstva, ali i mnogi aspekti seksualnih prijestupa. U svim slučajevima kaznenih djela svojih dužnosnika, Crkva je iskorištavala svoje povlastice i bez obzira na težinu prijestupa nije koristila smrtnu kaznu, za razliku od državnih sudova. Konačno, od svih njezinih ovlasti posebno je bila važna o ženidbama i razvodima, koje će u konačnici i dovesti do Reformacije u Engleskoj.²¹ Događaje koje će uslijediti u 16. stoljeću najavio je nekadašnji katolički svećenik i prethodnik reformacije John Wycliffe koji je proglašen heretikom, a istaknuo se kao oštri kritičar papinske vrhovne moći.

Prema njemu, najveći crkveni autoritet je trebao polaziti od Biblije koja bi vjernicima trebala biti dostupna na engleskom jeziku, a ne isključivo na latinskom. Oštro se protivio

¹⁸ Robert Bartlett, *England Under The Norman And Angevin Kings, 1075-1225* (Oxford University Press, 2003.), str. 404-405.

¹⁹ A.L. Smith, *Church and State in the Middle Ages. The Ford Lectures delivered at Oxford in 1905* (Oxford: The Clarendon Press, 1913.), str. 104.

²⁰ Solt, *Church and State in Early Modern England*, str. 6.

²¹ Isto.

određenim crkvenim dogmama, prije svega doktrini pretvorbe prema kojoj se kruh i vino za vrijeme liturgijske službe pretvaraju u istinsko Tijelo i Krv Isusa Krista. Nije podržavao obvezan celibat svećenika, a uveo je i polemike o predodređenom spasenju.²² S nekoliko drugih istaknutih teologa svoga vremena, Wycliffe je oštro kritizirao postavke koje je iznio papa Bonifacije VIII. u svojoj enciklici *Unam Sanctam* iz 1302. Papa je u njoj istaknuo da je poslušnost Rimu bila obveza bez obzira radilo se o pitanjima duhovne ili svjetovne naravi, čak istaknuvši da je pokornost njemu kao crkvenom poglavaru bila preduvjet za vječno spasenje. U svojim je tekstovima Wycliffe istaknuo kako bi kraljev autoritet trebao biti nadmoćan papinom.²³

Takvo dualno shvaćanje državne vlasti svoje uporište nalazi u čestim srednovjekovnim tumačenjima da je kraljevska vlast utemeljena na Božjoj milosti i stoga kao takva može utjecati i na crkvene poslove. Ipak, bez obzira što je već u svoje vrijeme Wycliffe uspio zadobiti pristaše koji su se pridružili odbacivanju određenih dogmi i pokušali pružiti otpor papinskom uplitanju u državne poslove, nije uspio mnogo učiniti u svrhu sloma papinske moći jer je za vrijeme Henrika IV. na zahtjev nadbiskupa Thomasa Arundela uvedena odredba o zabrani širenja nauka koji se protivio dominantnim katoličkim doktrinama i odluka o spaljivanju heretika koji se ne bi odrekli svojeg nauka nakon što bi bili privedeni na crkvene sudove.²⁴ Nova odredba donesena 1414. bila je vezana uz optužbe za herezu kojom je proglašeno da se na državnim sudovima podiže optužnica protiv određenog pojedinca, na crkvenim suđenju i konačnu kaznu određuje ponovno državni sud. Zahvaljujući tome, sada su se kraljevska i crkvena ovlast mogli lakše odnositi prema hereticima i suzbiti širenje protukatoličkog nauka.²⁵

²² K.B. McFarlane, *John Wycliffe and the Beginnings of English Nonconformity* (Hassell Street Press, 2021.), str. 91.

²³ A.G. Dickens, *The English Reformation* (Schocken Books, 1964.), str. 22-33.

²⁴ Solt, *Church and State in Early Modern England*, str. 8.

²⁵ W.A. Pantin, *The English Church in the Fourteenth Century* (University of Toronto Press, 1990.), str. 101.

4. Početak reformacije u Engleskoj i nastanak Anglikanske crkve

Među engleskim svećenstvom u 16. stoljeću i dalje je prevladalo mišljenje kako se u državnim pitanjima treba poštovati autoritet engleskog kralja, ali da u crkvenim pitanjima njihova odanost i dalje u potpunosti pripada papi. Njihov će se položaj u engleskom društvu radikalno promijeniti do polovice istog stoljeća kada će državna vlast izdavanjem niza statuta i odredbi iskazati svoj nepokolebljiv stav prema kojem će jedini neupitan autoritet postati engleski kralj, a samim time i novi crkveni poglavar.²⁶ Time će svećenstvo biti prisiljeno prilagoditi se novom poretku koje je od njih zahtijevalo poslušnost i pokornost. Do kraja 16. stoljeća taj će se sukob svesti na konzervativne i radikalne odluke što će dovesti do pogublivanja dijela svećenstva radi stavova kojih se nisu htjeli odreći i kompromisa kojeg su odbijali. U Anglikanskoj crkvi kraljevski suverenitet neće biti promatran kao žarište državnog i crkvenog sukoba, već kao uporište u pomoći protiv sve jačeg nametanja engleskog svećenstva.²⁷ Vladavina Elizabete I. Tudor će upravo takvu težnju i potvrditi, dok će s druge strane vladavina Jakova I. Stuarta pokazati ponovno jačanje moći svećenstva unutar Crkve uz kraljevu podršku. Iako je i prije Henrikovog dolaska na vlast bilo spomenutih tendencija o osporavanju crkvenog autoriteta i njezinog uplitanja u državna pitanja, prvotna namjera engleskog kralja nije išla u smjeru da se englesko katoličko svećenstvo zamijeni sa jednako moćnim protestantskim kojeg će predvoditi engleski kralj. Protestantski reformator William Tyndale je u svojim iskazima često naglašavao kako je položaj kralja važno promatrati kao Božjeg namjesnika na zemlji i da je njegova dužnost kao takvog podložiti podanike svojoj vlasti, ali i da se njegova vladavina treba usmjeriti na kršćanski nauk, a ne na vlastite interese, čime se istaknulo negiranje katoličke dogme o papinskom neupitnom autoritetu.²⁸

Prvi korak u uspostavljanju autonomnosti zahtijevao je prekid svih zakonodavnih i državnih veza, a bez obzira na prisutno postojanje određenih tendencija, takav rasplet činio se radikalnim i u tome trenutku neostvarivim, ponajprije zbog dominantnog mišljenja engleskog svećenstva koje nije u većoj mjeri zastupalo protestantske stavove. Ipak, u konačnici je postignut revolucionarni zaokret i ostvareno da uporište njihove odanosti ipak bude engleski monarh, a ne rimski biskup. Engleski parlament reformacije započeo je zasjedati 1529. g. i kritizirao postojeće svećeničke povlastice, što je u konačnici dovelo do donošenja zakonske

²⁶ Solt, *Church and State in Early Modern England*, str. 8-9.

²⁷ Isto, str. 10.

²⁸ Felicity Heal i Rosemary O'day, *Church and Society in England: Henry VIII to James I* (Palgrave Mcmillan, 1977.), str. 16.

odredbe prema kojoj se suđenje svećenstvu odvija unutar državnih sudova. Crkveni saziv priznao je vrhovni autoritet engleskog kralja, ali je naglasio da njihova poslušnost proizlazi iz činjenice da se iznad kraljevog autoriteta nalazi Božji. Bez obzira na sve izraženije antiklerikalne istupe u Parlamentu, novi crkveni saziv 1532. ponovno je odbio donijeti odluku o kraljevom vrhovništvu u radu crkvenog zakonodavstva. Sigurno u svoj položaj, svećenstvo je iskoristilo priliku i upozorio Henrika VIII. na nekadašnji sukob Henrika II. i pape u kojem je vlast kralja bila nadjačana crkvenim autoritetom, što je još više učvrstilo engleskog kralja u nastojanju rješavanja pitanja crkvenih povlastica kojih se svećenstvo nije htjelo lako odreći.²⁹

Otpor svećenstva uzrokovao je donošenje Zakona o vrhovništvu iz 1534. u kojemu je određeno da se svećenstvo u potpunosti predaje pod autoritet engleskog kralja kao jedinog neupitnog crkvenog poglavara. Još od 1532. od svećenstva se zahtijevalo poslušnost kraljevih odredbi koje su se odnosile na državne i crkvene poslove i napomenulo da se od Anglikanske Crkve u niti jednom pitanju nije očekivala poslušnost prema Rimu. Položaj kraljevskoga kancelara kojeg je do tada obnašao Thomas More ostao je upražnjen nakon što je More odbio kraljevu odredbu o odbacivanju papinskog autoriteta i zbog toga bio pogubljen 1535. Time je engleski kralj pokazao posljedice odluka pojedinaca koji nisu bili spremni prihvatiti novi crkveni poredak.³⁰

4.1. Katolički otpor

Zahvaljujući ovlastima koje je imao kao vrhovni poglavar Anglikanske crkve, Henrik VIII. je smanjio broj dužnosnika koji su provodili njegovu moć i položaj. U siječnju 1535. imenovao je Thomasa Cromwella kao generalnog vikara i kraljevog zamjenika i dodijelio mu važnu ulogu u aspektima crkvenog područja.³¹ Crkveno zakonodavstvo u svojim prvim godinama uvelike se temeljilo na Cromwellovim stavovima. Druga ključna osoba u izgradnji novonastale Crkve u Engleskoj bio je Thomas Cranmer, nadbiskup Canterburyja kojeg je Henrik 1533. postavio na položaj ponajprije zbog njegovih političkih stavova. Cranmer je podržavao Henrikov brak s Anne Boleyn kao i Zakon o vrhovništvu, ali u odnosu na Cromwella bio je bliži protestantizmu. Kraljev napredak u suzbijanju katoličkog otpora i širenju vlastitog

²⁹ Solt, *Church and State in Early Modern England*, str.19-20.

³⁰ T. A. Morris, *Europe and England in the Sixteenth Century* (Routledge, 1998.), str. 171.

³¹ Diarmaid MacColluch, *Thomas Cromwell: A life* (Allen Lane, 2018.), str. 247., 518.

nauka uvelike je ovisio o djelovanju tih dvaju pojedinaca.³² Zahvaljujući njihovom naporu Biblija je u Engleskoj konačno 1539. prevedena na engleski jezik, a 1536. i 1538. izdane su dvije kraljeve naredbe u kojima su istaknute upute i savjeti za pobožno izvršavanje anglikanske vjere, koje se uglavnom temeljilo na humanističkim idejama preuzetima iz zapadne Europe. Od svećenstva se očekivalo posjedovanje prijevoda Biblije i obveza da se njihovim vjernicima omogući korištenje istih. U odredbama je također navedeno uvođenje bilježenja datuma rođenja, vjenčanja i pogreba u određenoj crkvenoj zajednici. Najveći otpor Anglikanska Crkva nailazila je u pitanjima doktrina koje su mogle dovesti do teološkog poistovjećivanja s drugim protestantskim reformatorima.³³ U takvim okolnostima je 1536. izdano *Deset članaka* koji su nalikovali luteranskim idejama. Od nekadašnjih sedam sakramenata u Katoličkoj crkvi ostala su prisutna samo tri, a nauk o pretvorbi koji je nekoć već bio predmet teoloških rasprava nije bio uopće spomenut. Međutim, Henrik se nije slagao s radikalnim promjenama u teološkim pitanjima, stoga je nastala izmijenjena inačica pod nazivom *Šest članaka*, koja je bila znatno konzervativnija od prethodne. U njoj je obnovljen nauk o pretvorbi, ponovno je bilo dopušteno služenje liturgije za pokojne, a također je vraćena mogućnost pričešćivanja i celibat svećenstva. Cromwellovim odlaskom s njegova položaja, mogućnost provođenja reformi bio je doveden u znak pitanja, ali je Thomas Cranmer zahvaljujući vlastitom utjecaju uspio suzbiti konzervativnost Henrika VIII.³⁴

³² Diarmaid MacColluch, *Thomas Cranmer: A life* (Yale University Press, 1998.), str. 54-59.

³³ Keith Ramwell i Roger Turvey, *Access to History: Henry VIII to Mary I: Government and Religion 1509-1558* (Hodder Education Publishers, 2008.), str. 162-164.

³⁴ Solt, *Church and State in Early Modern England, 1509-1640*, str. 10-11.

Slika 1. Thomas Cromwell – najvažniji državnik u razdoblju nastanka Reformacije u Engleskoj, ministar financija i kraljevski tajnik ([https://collections.frick.org/view/objects/asitem/items\\$0040:101](https://collections.frick.org/view/objects/asitem/items$0040:101), zadnji posjet: 28.6.2022.)

Slika 2. Thomas Cranmer – prvi anglikanski nadbiskup Canterburyja i crkveni dužnosnik zaslužan za uspostavljanje novog crkvenog poretka (https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Thomas_Cranmer_by_Gerlach_Flicke.jpg, zadnji posjet: 28.6.2022.)

4.2. Tko je bio Thomas Cromwell?

Konzervativni pogled na najvažnijeg političara Henrikovog vremena počeo se učestalije dovoditi u znak pitanja. Najčešće karakteriziran kao ciničan i prevrtljiv, Cromwella se dugo vremena smatralo najznačajnijim revolucionarom u engleskoj povijesti. Pripisivale su mu se zasluge o uspostavljanju centralističke birokracije koja je postala instrument uspostavljanja i širenja novog crkvenog uređenja. Uspjeh u tome bio je argumentiran novom upotrebom državnog prava, a najznačajnija posljedica bilo je uspostavljanje kraljevskih ovlasti nad crkvom u Engleskoj. U takvoj politici nije bilo mjesta za individualne slobode, a prema radikalnim postupanjima jednako se odnosilo u svim dijelovima Engleske. Učvršćivanje centralističke vlasti bilo je podupirano Kraljevskim vijećem čija je svrha bila izvršavanje odredbi kraljevske vlasti, zatim uvođenjem položaja glavnog tajnika, kao i reorganizacijom postojećeg zakonodavstva u kojem se također trebao razviti birokratski sustav. Takvi stavovi u novijoj

historiografiji počeli su biti osporavani, pojašnjavanjem kako su određena politička tijela tijekom 1530-ih ostala nepromijenjena. Struktura Vijeća se za vrijeme vladavine Marije I. Tudor pokazala kao bitno izmijenjenom nego u Cromwellovo doba, a razdoblje njihovog ispreplitanja u engleskom političkom životu iznosi tek dvije godine.

Može se reći da je u skladu s redefinicijom postojećih saznanja počelo prevladavati mišljenje da je u procesu institucionaliziranja državne vlasti utjecalo mnoštvo čimbenika koji su zahtijevali određeno vremensko razdoblje i samim time u tome procesu ključnu ulogu nije imalo upravljanje samo jednog značajnog političara. Značajnije promjene u državnoj strukturi političkih tijela zasigurno su se dogodile za vrijeme Henrika VIII., dok je u vremenu Elizabete I. značajniji pomak napravljen u ekonomskoj upravi. Bez obzira na izvjesne promjene u povijesnom diskursu, neupitan je doprinos Thomasa Cromwella u području uprave i zakonodavstva. Podupirana velikim rastom u kraljevskim prihodima oduzimanjem nekadašnjih katoličkih posjeda, Cromwellova administracija uspjela je u provođenju političkih ciljeva. Osnovan je Sud Augmentacije pod čijom je upravom regulirano oduzimanje posjeda katoličkih samostana. Osnivani su sudovi koji su se bavili raspodjelom prihoda koji su pristizali u državnu blagajnu, a čak i nakon Cromwellove smrti osnovano je nekoliko sudova čime se pokazalo da je njegov državni utjecaj nastavljen i u vremenu njegovih nasljednika.³⁵

4.3. Odjeci reformacije u Engleskoj

Širenje reformacije u Engleskoj je dugo vremena u povijesnom diskursu bilo tradicionalno podijeljeno s obzirom na njezinu uspješnost – područje Londona i njegovih matičnih grofovija te istočna Engleska sa zanosom su prihvatili nove ideje dok su jug i zapad pružali svojevrstan otpor i iskazivali konzervativne težnje. Međutim, novija istraživanja pokazala su kako je takva podjela nepotpuna i pojednostavljena. Kent i Cambridgeshire istaknuli su se kao prostor na kojem je vršen jači pritisak na prihvaćanje anglikanskih načela, dok se u grofoviji Lancashire nailazilo na otpor prema novom crkvenom poretku. Čak i u južnoj Engleskoj praćenjem manjih župnih zajednica, uočava se tendencija pokoravanju zahtjevima vlasti. Podatak da je između 1532. i 1540. preko 800 ljudi bilo osuđeno zbog izdaje svjedoči da je problem nove crkvene uprave bio ponajviše individualne prirode s kojom se vlast trebala suočiti. Zbog svega navedenoga, novija saznanja dovela su do zaključka da je bilo potrebno izgraditi novu predodžbu, a ne redefinirati postojeću. Nekadašnja geografsko-ekonomska

³⁵ Ramwell i Turvey, *Access to History: Henry VIII to Mary I: Government and Religion 1509-1558*, str. 142-153.

podjela počela se zamjenjivati individualnim religijskim pitanjem koji se istaknuo kao iznimno složen, uvjetovan djelovanjem državnih činovnika i pokoravanjem pojedinaca. Stoga se radilo o važnom problemu s kojim su se Henrik VIII. i Anglikanska Crkva morali suočiti, koje će trajati do kraja 16. stoljeća.³⁶

Slika 3. Naslovna stranica prve Biblije prevedene na engleski jezik 1539. g. – alegorijski prikaz Henrika kao novog vrhovnog autoriteta Crkve u Engleskoj (<https://www.alamy.com/stock-photo-title-page-of-the-great-bible-1539-first-authorised-english-translation-83340245.html>, zadnji posjet: 28.6.2022.)

5. Eduard VI. i destabilizacija protestantizma

Posljednji mjeseci Henrikove vladavine obilježeni su borbom za prevlast na državnoj vlasti – uhićenje grofa od Norfolka kao glavnog predstavnika konzervativnog plemstva i pogubljenje njegovog najstarijeg sina pokazalo je da će protestantske težnje biti dominantne, posebice u vremenu njegovog nasljednika Eduarda VI. Tudora. Položaj i moć će ubrzo prijeći u ruke Edwarda Seymoura, novoizabranog grofa Sommerseta koji će obnašati dužnost druge najvažnije političke funkcije u kraljevskoj vlasti.³⁷ Međutim, manjak diplomatskih uspjeha i poraz u održavanju ravnoteže javnog reda dovest će do njegovog odlaska s tog položaja, a njegov će nasljednik uspjeti u suprotstavljanju konzervativnim nastojanjima i nastaviti s provođenjem protestantske politike. Zahvaljujući tome, nadbiskup Canterburyja mogao je

³⁶ Morris, *Europe and England in the Sixteenth Century*, str. 177.

³⁷ Diarmaid MacColluch, *British History in Perspective, vol. 34: The Later Reformation in England 1547-1603* (Red Globe Press, 2000.), str. 11.

slobodnije ostvarivati ciljeve Reformacije. Pred njime se nalazio izazov da svojim postupcima ne dovede do snažnijeg otpora konzervativnih moćnika, koji su u njemu mogli prepoznati opasnost za vlastito političko djelovanje. U korist mu nisu išle ni okolnosti nakon objavljivanja prvog izdanja *Knjige zajedničkih molitvi* iz 1549., nakon čega je uslijedilo niz oružanih sukoba koji su doveli do pada grofa Sommerseta.³⁸

Problem za nadbiskupa pojavio se i izvan državnih granica, jer se zalagao za uspostavljanje jedinstva među protestantima, a što je posebice zasmetalo Karlu V., caru Svetog Rimskog Carstva koji je tradicionalno bio engleski saveznik i u tome trenutku saveznik protiv Francuske. Neodlučnost je uzrokovala kritike među protestantima, a ubrzo je došlo i do povratka mnogih političkih prognanika nakon dolaska na vlast Eduarda VI. U takvim okolnostima se pokazalo da će nadbiskupova nastojanja o daljnjim promjenama u Anglikanskoj crkvi biti otežana zbog otpora svećenstva i plemstva. Korak unazad učinjen je nakon što je u *Knjigu zajedničkih molitvi* vraćen prethodni ceremonijalni aspekt bogoslužja, kao i liturgijska odjeća, bez obzira na radikalne promjene u teološkim pogledima. Premda je nastojanje kraljevske vlasti bilo utjecati na biskupe koji su protivili crkvenim promjenama, a samim time i izvršiti pritisak na ostatak biskupstva, do masovnijih progona nije dolazilo. Upravo suprotno, administracija je za herezu optužila dvojicu protestanata zbog njihovih radikalnih stavova i nije skrivala težnje o suzbijanju širenja takvih načela. Unatoč neuspjehu u održavanju jedinstvene protestantske konferencije u Engleskoj, omogućen je povratak mnogih protestantskih prognanika i time je Engleska mogla postati jednim od središta Reformacije. U tome trenutku su se europskim zemljama najbrže širile luteranske ideje, dok s druge strane kalvinizam još nije postigao svoj zamah. Odupiranje znatnijim promjenama u strukturi crkvene uprave dovelo je do sukoba među engleskim nadbiskupima i protestantskim reformatorima, posebice među onima koji su u razdoblju progonstva došli u doticaj s protestantizmom u Švicarskoj, a koji se uvelike razlikovao od reformacije u Engleskoj. Time se pokazalo da će unutar Anglikanske crkve i među engleskim protestantizmom postojati polemika o prihvaćanju drugih protestantskih misli.³⁹

S početkom druge polovice 16. stoljeća došao je ključan trenutak u mogućnosti provođenja reformi u Engleskoj. Porazom svojih političkih protivnika, grof od Northumberlanda istaknuo se kao jedan od najvažnijih činovnika za vrijeme vladavine Tudora i unatoč vrlo malo nedoumica u opredijeljenju za protestantizam, političke su odluke u tim

³⁸ Isto, str. 12.

³⁹ Isto, str. 13-15.

godinama bile upitne. Razilaženje u stavovima s nadbiskupom Cranmerom, posebice kada je riječ o vanjskoj politici, otvorilo je mogućnost suradnje s reformatorom Hooperom. Međutim, Hooperova nespremnost na kompromis, jasno istaknuvši kritiziranje vraćanja određenih crkvenih načela u liturgijsku službu dovelo je do neuspjeha.⁴⁰

Usljedilo je razdoblje u kojem su crkvena pitanja ponovno postala aktualizirana i time se moglo utjecati na širenje engleske protestantske misli iskazane u Knjizi zajedničkih molitvi iz 1549. Donesena je odluka o uništavanju oltara kao mjesta liturgijske službe i njihovom zamjenom s drvenim stolovima, a iste je godine Cranmer objavio i obrasce za svećenička i đakonska ređenja, kao i obrede za biskupska ređenja. Svećenička uloga kao posrednika između Boga i vjernika također se promijenila i sada je bila naglašeno usmjeravanje vjernika prema načelima protestantske vjere. U skladu s time, Knjiga zajedničkih molitvi doživjela je novo izdanje 1552. Može se reći da je novo izdanje bilo sažetak Cranmerovih teoloških misli. U njoj je ponovno spomenut nauk o pretvorbi prema kojem izostaje posvećenje vina i kruha, a čak se svećenici ohrabruju da ih smiju koristiti i nakon liturgijske službe, čime se bitno odvija od katoličkog nauka da se posvećeni vino i kruh ne smiju koristiti u druge svrhe osim liturgijske.⁴¹

Pored liturgije, detaljnije su objašnjene definicije protestantske doktrine i zakonodavstva, što je dovelo do izdavanja *42 članka*, a bilo je potrebno pravno učvršćivanje kako bi se Crkva potpuno odvojila od srednjovjekovnog kanonskog prava.⁴² Neuspjeh u suradnji političara i reformatora, kao u slučaju Hoopera, bio je ponajprije uvjetovan isključivosti političkih predstavnika. Potpuno dokidanje nekadašnjeg crkvenog poretka značilo je uvođenje mnogih sekularnih činovnika i prijenos prihoda u državnu blagajnu. Biskupi su bili natjerani na oduzimanje mnogih posjeda koji su im prema njihovom položaju pripadali i prodaju privatnih kapelica kao mjesta povezanih s humanitarnim radom i mjestima obrazovanja. Činjenica da se između 1540. i 1550. bilježi pad pismenosti svjedoči o uskoj poveznici tih okolnosti. U posljednjim mjesecima administracije Northumberlanda, nastojalo se odrediti popis crkvenih zvona i crkvenog posuđa koje je trebalo oduzeti crkvama, međutim nadbiskup Cranmer protivio se oduzimanju crkvene imovine smatrajući ga radikalnom odlukom. Nesuglasnost između državnih i crkvenih dužnosnika svjedoči još jednom o nadbiskupovom umjerenom pristupu, pokušavajući time izbjeći potpunu isključivost prema nekadašnjem katoličkom svećenstvu. Zbunjenost među političkom elitom bila je očita nakon

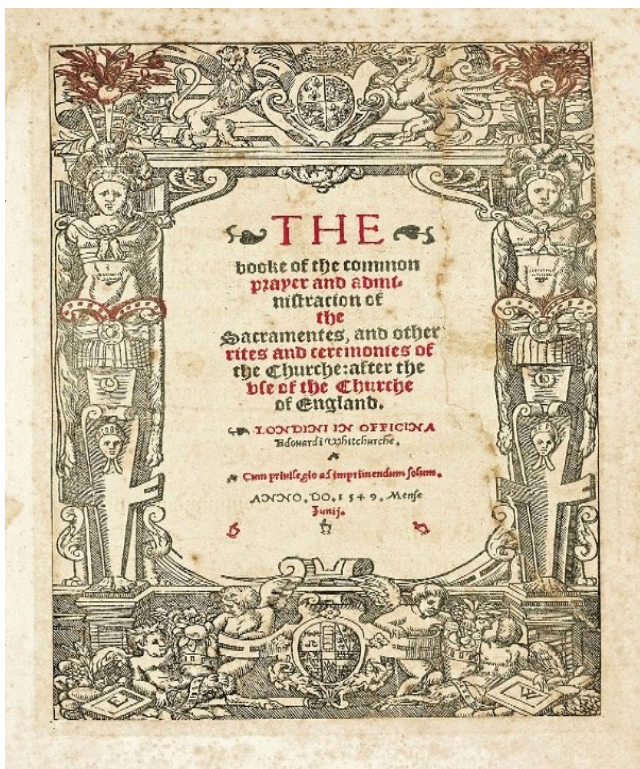
⁴⁰ Ramwell i Turvey, str. 162-167.

⁴¹ Macculloch, *The Later Reformation in England*, str. 12-14.

⁴² Isto, str. 17.

što su župnim crkvama vraćeni neki od posjeda, uvidjevši da je nasilno oduzimanje bilo radikalno i nerazborito rješenje. Nepostojanje sporazuma među plemstvom i svećenstvom uzrokovalo je atmosferu koja je pokazala da borbe za političku prevlast još uvijek nisu bile završene.⁴³

Tijekom vladavine Eduarda VI. pokazalo se da je među političkom elitom na lokalnim razinama izostala spremnost na sukob s političkim i crkvenim neistomišljenicima, a širenje reformacijskih načela upravo je o tome ovisila. Sazivi parlamenata, kao i imena predstavnika koje je predlagala kraljevska vlast otkrili su široki spektar političkih predstavnika koji će se moći kasnije karakterizirati kao konzervativni zastupnici nasuprot zagovarateljima reformi. U sazivu Parlamenta 1553. na kojem se raspravljalo o pregledu crkvenih dobara, veliki udio predstavnika pripadao je konzervativnoj politici. Za razliku od visoko pozicioniranih crkvenih dužnosnika, konzervativno plemstvo bilo je svjesno da pružajući snažan otpor kraljevskoj vlasti njihove težnje neće biti ostvarene, stoga su inzistirali na kompromisu i sudjelovanju u političkom životu zajedno sa svojim protivnicima.⁴⁴

⁴³ John Opie, *The Anglicizing of John Hooper*, *Archiv für Reformationsgeschichte - Archive for Reformation History*, vol. 59, 1968., str. 150.

⁴⁴ Diarmaid MacCulloch, *Suffolk and the Tudors: Politics and Religion in an English County 1500-1600* (OUP Oxford, 1986.), str. 165-168.

Slika 4. Naslovna stranica *Knjige zajedničkih molitvi*, jednog od najznačajnijih tekstova Anglikanske crkve (<https://livingchurch.org/2021/09/28/liturgical-revisions-unintended-consequences/>, zadnji posjet: 28.6.2022.)

6. Pokušaj restauracije katoličke Engleske – vladavina Marije I. Tudor

Kratka vladavina Eduarda VI. našla se pred krajem kada mu je kao mladom kralju dijagnosticirana tuberkuloza, a u slučaju njegove smrti pojavila se opasnost povratka katolicizma u Englesku i time položaj protestantizma dovelo u znak pitanja. Zbog toga je Eduard VI. prekršio Zakon o nasljedstvu iz 1544. prema kojem su prve u liniji nasljedstva kraljevske vlasti bile Marija⁴⁵ i Elizabeta Tudor. Premda se nastojalo spriječiti Marijin dolazak na vlast zbog njezinog katoličanstva, kralj je bio upozoren da će u tome slučaju biti onemogućen i Elizabetin dolazak na englesko prijestolje zbog njihovog krvnog srodstva, premda je Elizabeta bila protestant. Ipak, najvjerojatnije pod pritiskom grofa od Northumberlanda Johna Dudleya, Eduard VI. se odlučio na kraljevsko imenovanje Jane Grey, kćeri mlađe sestre Henrika VIII. Nedugo prije smrti engleskog kralja, Marija je bila pozvana u London kako bi se oprostila s bratom koji se nalazio pred smrti, međutim taj poziv smatrala je zamkom kojom se htjelo onemogućiti njezin dolazak na englesko prijestolje. Zbog toga, odlučila se na odlazak u istočnu Englesku gdje su se nalazili njezini posjedi i gdje je bilo okupljeno plemstvo koje je zastupalo vjerske i političke ciljeve bliske njezinima. Nekoliko dana nakon kraljeve smrti, Marija je uputila pismo Tajnom vijeću o njezinom prihvaćanju kao engleske kraljice. Istoga dana kada je u London pristiglo pismo, za englesku kraljicu je proglašena Jane Grey. Pokušaj državnog udara na novu englesku kraljicu uslijedio je nakon dva dana i zahvaljujući uspješnim vojnim snagama John Dudley je bio poražen kao glavni oslonac nove kraljevske vlasti. Jane Grey je 19. srpnja bila svrgnuta s engleskog prijestolja i utamničena zajedno s Dudleyem u Londonskom tornju.⁴⁶ Njezin uspjeh doveo je do osporavanja anglikanskih nadbiskupa kao što je bio Thomas Cranmer, čime je mogla stvoriti predodžbu o prijetnji njezinoj vlasti i samim time opravdati optužbe za izdaju čak i prije obnove nekadašnjih sudova za herezu. U njezinom uspjehu veliku važnost imale su okolnosti u kojima je nastojala doći do kraljevskog prijestolja. Njezina legitimnost u nasljedstvu engleskog prijestolja dovela je do potrebe o naklonosti i među protestantima, čime joj u tom zahtjevnom cilju ne bi pomogao pokušaj vraćanja Engleske u

⁴⁵ Jedini potomak iz prvog braka Henrika VIII. s Katarinom Aragonskom. Poput svoje majke, bila je katolkinja i odana autoritetu rimskog biskupa i zagovarala je povratak katoličanstva u Englesku. Vladala je između 1553. i 1558. i pokušavala zaustaviti širenje Anglikanske crkve koje je započeo njezin otac.

⁴⁶ Macculloch, *The Later Reformation in England*, str. 19.

crkveno jedinstvo s Rimom.⁴⁷ Northumberlandov poraz u njihovom sukobu, kao i upitan prelazak na katoličanstvo za vrijeme zatočeništva, moglo je stvoriti predodžbu o protestantskim činovnicima kao nedovoljno upornima i stoga je jačala težnja o restauraciji nekadašnjeg stanja u Engleskoj kojemu je i sama svjedočila u svojoj mladosti. Njezin uspjeh ovisio je i o mogućnosti povratka nekadašnjeg jedinstva državne i crkvene vlasti. Zasigurno je takve težnje otežavao uspjeh kojeg je Henrik VIII. ostvario prilikom uspostavljanja Crkve pod svojim autoritetom. Ovoga puta, za katoličanstvo u Engleskoj bilo je potrebno mnogo napora da se obnovi njegova dominacija, jer je u proteklih 20-ak godina mnoštvo crkvenih posjeda bilo oduzeto ili prodano i problem je predstavljala činjenica da je velik dio posjeda odlazio mnoštvu malenih kupaca čime je bilo znatno otežano reguliranje i praćenje tih posjeda.⁴⁸

Od svih ciljeva, pitanje papinskog autoriteta u engleskim crkvenim prilikama predstavljalo je zasigurno najveći problem među engleskim plemstvom. Kraljičin ispovjednik i jedan od najbližih suradnika John Christopherson, u svojim je tekstovima naglašavao važnost katoličke vjere, ali gotovo u potpunosti izostavio spomen pape. Iako je mogla svoju vlast odmah prepustiti papinskom autoritetu, kraljica je znala da zbog važnosti i tradicije parlamentarnog života takvom politikom ne bi postigla mnogo uspjeha. Odluka o imenovanju kraljičinog nećaka za papinskog predstavnika u Engleskoj bila je spriječena intervencijom Karla V., stoga su se pojavili problemi i u diplomatskim odnosima. Njemački car je smatrao važnim prisutnost kardinala u njegovim mirovnim pregovorima s Francuskom i vjenčanim planovima njegovog sina Filipa I., budućeg španjolskog kralja i kraljice Marije.⁴⁹ U konačnici, na trećem sazivu u studenom 1554. kardinal je odobren za papinskog predstavnika i nakon polemika oko crkvenih posjeda, označen je povratak pod papin autoritet. Tek su tada bili usvojeni i stari zakoni o herezama jer je prilikom prijašnjih saziva plemstvo nepovjerljivo gledalo na težnje crkvenih dužnosnika, unatoč konzervativnom stavu. Konačno su bili postavljeni temelji za povratak katoličke Engleske pod engleskom kraljicom, a kardinal Pole uspio je preuzeti vodeće mjesto u crkvenoj hijerarhiji nakon što je zbog hereze bio pogubljen nekadašnji protestantski nadbiskup Canterburyja Thomas Cranmer 1556. Unatoč njegovom dugogodišnjem boravku u Rimu i istaknutoj ulozi u nastojanju reformiranja Katoličke Crkve, Pole i njegovi suradnici su se pokazali nespremnima na novu službu u Engleskoj, u kojoj su se katolička i protestantska

⁴⁷ Isto, str. 19-21.

⁴⁸ Heal i O'day, *Church and Society in England: Henry VIII to James I*, str. 128-136.

⁴⁹ D.M. Loades, *The Reign of Mary Tudor: Politics, Government and Religion in England 1553-58* (Longman, 1991.),str. 170-177.

vjera ispreplitale.⁵⁰ U odnosu na tekstove protestantske tematike koje su u prognanstvu bili izdavani, katolički su postizali vrlo malo ili gotovo nikakvog uspjeha. Jednako kao i u vrijeme protestantizma, nastavljen je diskontinuitet u postizanju jedinstvenog rješenja među svećenstvom i političkim predstavnicima. Inzistiranje na poslušnosti papinskom autoritetu evidentno je predstavljalo veliki problem za englesko plemstvo, s obzirom na novi crkveni poredak.⁵¹

U historiografiji uz englesku kraljicu Mariju I. dugo se povezivala agresivna politika u obračunu s protestantima i njihovim pogublivanjem, što se može smatrati krivom procjenom njezine vladavine. Premda je prvotno biskup Gardiner poticao kraljicu na žestok obračun s protestantima, njezino tvrdoglavo izvršavanje učvrstilo je nastojanje biskupa i njezinih španjolskih savjetnika o napuštanju takve prakse. Detaljniji uvid u podatke o tadašnjim pogublivanjima pokazuje da u mnogim župnim zajednicama vodeću ulogu nisu imali crkveni dostojanstvenici, već politički činovnici koji su i za vrijeme elizabetanske vladavine pokazivali određene katoličke tendencije.⁵²

Izgradnja čvrste političke katoličke struje među plemstvom zasigurno je bila zasluga engleske kraljice. Na području lokalne uprave uspostavljena je jasna polarizacija engleskog društva koja je još snažnije bila izražena spomenutim pogublivanjima. Marijina se vlast smatra prvom u 16. stoljeću koja se odlučila za reorganizaciju lokalnog zakonodavstva raspuštanjem sudaca koji su se izravno ili prikriveno odupirali vraćanju nekadašnjih kanonskih zakona i obnovi crkvenih sudova. Među plemstvom, radikalnost kraljevske vlasti znatno je smanjilo otvorenost prema kompromisu s protestantizmom.⁵³ Vlast se suočila tek s jednim ozbiljnim oblikom pobune pod vodstvom Thomasa Wyatta 1554. zbog nepopularnog mišljenja u Engleskoj o ženidbi engleske kraljice i španjolskog kralja. Pobuna je bila ugušena bez većih poteškoća, ali je u njoj bila prikazana nesposobnost vlasti u rješavanju sukoba.⁵⁴

Protestantski dio plemstva je uglavnom pasivno prakticiralo svoju vjeru, pokušavajući ne stvarati poteškoće u radu katolički dominantnog Parlamenta, uglavnom se prilagođavajući novonastaloj situaciji. Nedostatak kompromisa među katoličkim plemstvom bilo je kritizirano, naglašavajući kompromise koje su s katolicima postignuti u razdoblju uspona protestantizma.

⁵⁰ Macculloch, *Later Reformation in England*, str. 21-22.

⁵¹ Jennifer Loach, *Parliament and the Crown in the Reign of Mary Tudor* (Oxford Historical Monographs, Oxford University Press, 1986.), str. 18.,51.

⁵² Christopher Haigh, *English Reformation Revised* (Cambridge University Press, 1987.), str. 166.

⁵³ Macculloch, *Later Reformation in England*, str. 24-25.

⁵⁴ Isto, str. 25.

U nastojanjima da se u potpunosti obnovi nekadašnje crkveno stanje u Engleskoj, za kraljicu i njezinu vlast od najveće važnosti bilo je sustavno provođenje odredbi koje bi dovelo do apsolutnog prihvaćanja katoličanstva. Marijinim stupanjem na englesko prijestolje mnoštvo protestantskih učenjaka napuštalo je sveučilišta, a znamenito Sveučilište u Oxfordu je nekadašnje protestantske profesore zamijenilo španjolskim. Osnivanjem raznih sveučilišta, reorganizacijom postojećih, kao i naznakama o stvaranju novih gramatičkih škola postavljali su se temelji širenja katoličke vjere, čime se moglo utjecati na široku populaciju. U širenju katoličke vjere, postojala je mogućnost o dolasku crkvenog reda isusovaca na područje Engleske, međutim njihov dolazak tijekom njezine vladavine nije ostvaren. Smrt najbližih suradnika engleske kraljice predstavljalo je gubitak političke potpore i restauraciju katoličanstva učinilo nezamislivim. Mjesto kancelara ostalo je upražnjeno nakon smrti biskupa Gardinera 1555. Nedugo zatim, u Engleskoj se pojavila epidemija gripe koja je dodatno oslabila njezinu vlast, a s obzirom na starost državnih činovnika otpornost prema bolesti bila je znatno manja. Konačan udarac katoličkoj restauraciji bio je dijagnosticiran rak jajnika engleske kraljice zbog kojega nije bila u mogućnosti roditi nasljednika, a naposljetku je i preminula od te bolesti.⁵⁵

7. Elizabetanska Engleska – institucionaliziranje Anglikanske crkve

Dolazak Elizabete I. na englesko prijestolje u studenom 1558. trebao je označiti još jednu izmjenу u religijskoj borbi za prevlast. Simbolična slika Elizabete kao kćeri Anne Boleyn, njezina potpora protestantizmu i nerijetko težak položaj kojeg je imala kao zarobljenica vladavine Marije I. snažno je utjecala na protestantske težnje o nastavku Reformacije koju je prekinulo razdoblje katoličke kraljice.⁵⁶ Rastuće nezadovoljstvo među engleskim stanovništvom zbog poraza u ratu s Francuskom kojeg su vodili kao španjolski saveznici dodatno je učvrstilo želju za potpunim napuštanjem Marijine politike. Elizabeta je imenovala Williama Cecila na mjesto glavnog tajnika čime je trebao postati instrumentom ponovne preobrazbe Engleske u protestantsku državu. Kako bi se u tome uspjelo, važno pitanje s kojim se trebalo suočiti bilo je savezništvo sa španjolskim kraljem. Engleski katolički saveznik mogao je predstavljati prepreku u povratku na protestantizam, što nije bilo u skladu sa stanjem nacije

⁵⁵ Ramwell i Turvey, str. 226-228.

⁵⁶ Carole Levin, *The Reign of Elizabeth I* (Palgrave Mcmillan, 2002.), str. 14.

koje je s nepovjerenjem gledalo prema ponovnim promjenama. U drugim europskim državama, kao npr. u Francuskoj, unatoč činjenici da je čak polovina francuskog plemstva prihvatilo kalvinističku vjeru, ipak je i dalje prevladavala katolička, čak i nakon desetljeća razarajućeg građanskog rata. Stoga su Elizabeta i njezini bliski suradnici bili zasigurno svjesni rizika čak i u slučaju uspjeha povratka Crkve pod autoritet engleskog monarha.⁵⁷ U povijesnim polemikama često nije prevladavalo jedinstveno mišljenje oko politike elizabetanske vlasti kada je riječ o Anglikanskoj crkvi. Tijekom 19. stoljeća prevladavalo je mišljenje da se Anglikanska Crkva nalazila između evangeličkih i katoličkih stavova, naglašavajući kako su katoličke tendencije bile uhvatiti se bilo kakvog oblika dokaza o njihovim namjerama koje su se nalazile iza Nagodbe iz 1559. Međutim, sredinom 20. stoljeća raširio se dominantan stav na temelju upitnog argumenta kojeg je predstavio sir John Neale. Prema njemu, Elizabetina namjera je bila izgraditi Crkvu koja će se temeljiti na određenom kompromisu kao u vrijeme njezina oca, međutim zbog utjecaja protestantskog dijela plemstva koje se masovno počelo vraćati iz progonstva, bila je prisiljena usmjeriti se prema protestantizmu ponovnim uvođenjem *Knjige zajedničkih molitava* iz 1552. Promjene u povijesnom diskursu dovele su do toga da se radi o krivoj interpretaciji i nerazumijevanju spomenutog autora.

7.1. Problemska religijska uvjerenja kraljice Elizabete I.

Prvenstveno, religijski stavovi kraljice su u najvećoj mjeri ostali prikriveni, čime je crkvenim povjesničarima znatno otežano objašnjavanje njezinih odredbi s religijskog aspekta. Premda se tijekom svoga života zauzimala za dopuštanje ženidbe svećenstva, za komponiranje crkvene glazbe unutar liturgije zaduženi su često bili katolici koji su se odupirali prilagođivanju njezine Nagodbe.⁵⁸ U svojoj kraljevskoj kapelici zadržala je izgled pričesnog stola koji je nalikovao nekadašnjim oltarima sa srebrnim križevima i svijećama, što je dovelo do velikog otpora protestantskog svećenstva i plemstva. Uz to, nije pokazivala namjeru zauzimati se za jednosmjernu politiku kada je oštro reagirala na dar predsjedavajućeg dekana katedrale sv. Pavla u Londonu koji joj je poklonio primjerak *Knjige zajedničkih molitava* koja je ilustrativno bila ukrašena kao misal u duhu katoličke vjere. Stoga, eventualni dokazi o Elizabetinim pokušajima umetanja katoličkih elemenata u Anglikansku crkvu ne čine se izglednim.⁵⁹ Krajem

⁵⁷ Isto, str. 25.

⁵⁸ Macculloch, *Later Reformation in England*, str. 28-29.

⁵⁹ Isto, str. 29.

1558., u izdanom dokumentu pod nazivom *Device for the Alteration of Religion* s velikom dozom točnosti opisane su posljedice donošenja Nagodbe, a premda je autorstvo nepoznato, pretpostavlja se da je napisan za najbliže Elizabetine suradnike ili da su ga zapisali oni sami. Njime se odbacuje stav o protestantskom pritisku engleskog plemstva jer se za najveći dio prognanih protestanata koji su se njezinim dolaskom na vlast vratili u Englesku ne može reći da su bili brojčano nadmoćni ni ključni dio u formiranju političkog života s iznimkom nekolicine njih koji su zauzimali važnu ulogu na elizabetanskom dvoru. Očekivano, glavnu Elizabetinu opoziciju predstavljao je nekadašnji oslonac vladavine njezine prethodnice - biskupi i konzervativno plemstvo koji su u radu Parlamenta bili brojčano nadmoćni. Zbog toga su uspjeli i odgoditi prvi pokušaj provođenja Nagodbe u veljači 1559., istovremeno odbijajući odreći se nekadašnjih zakona o herezi. Tek se zakonodavnim posredstvom uspio postići politički progon utjecajnih biskupa, međutim već u ranome razdoblju elizabetanske vlasti uvidjela se tendencija otpora prema njezinim odredbama.⁶⁰

7.2. Elizabetanska nagodba 1559.

Elizabetanskom nagodbom vraćeno je nekadašnje političko stanje, ali su napravljene tri važne izmjene kako bi se smirile napetosti konzervativnog plemstva: titula engleske kraljice u Anglikanskoj crkvi je izmijenjena od Vrhovnog poglavara prema Vrhovnom guverneru, što nije bio nužan potez usmjeren prema katoličkoj strani, već svjesna dominacije muškaraca u političkom i društvenom životu, Elizabeta je time htjela izbjeći mogućnost neslaganja s prihvaćanjem ženske osobe kao vrhovnog autoriteta Anglikanske crkve.⁶¹ Zatim, u kraljevskim odredbama detaljno je pojašnjeno vraćanje u uporabu nekadašnje liturgijske odjeće, a o uništavanju crkvene imovine iz katoličkog vremena nije bilo spomena. Posljednja promjena bile su nove uredbe kojima se vraća teološko tumačenje sakramenta pričesti iz 1549. Prema njima, pristupanjem tom sakramentu, vjernik prima Kristovo tijelo u njegovoj stvarnoj prisutnosti, međutim sam čin pričesti jest simboličan čime se približava protestantskom učenju i čime je još jednom uočen teološki dualizam katolicizma i protestantizma unutar anglikanske vjere. Nažalost po kraljicu, pokušaj smirivanja nesuglasica nije zaživio među protestantskim reformatorima koji nisu odustajali od rasprava o oblicima pretvorbe prilikom obreda pričesti.

⁶⁰ Peter Marshall, *Heretics and believers: History of the English Reformation* (Yale University Press, 2017.), str. 428-429.

⁶¹ Macculloch, *Later Reformation in England*, str. 30.

Još i prije objavljivanja Nagodbe, teološki savjetnici u njezinom sastavljanju bili su istaknuti pripadnici svećenstva i protestantskog obrazovnog sustava koji su nekoć morali napustiti Englesku koja se našla pod opasnom prijetnjom povratka katoličanstva.

U području Canterburyja i Yorka dolazilo je do uništavanja crkvene imovine tijekom 1559., pokušavajući nastaviti politiku učvršćivanja protestantizma koju je zaustavila kraljeva iznenadna smrt i davajući potpuno drugačiju predodžbu o odnosu dvaju suprotstavljenih strana. Elizabeta je svoju nadu polagala u razumnost biskupa koji su svoje službe izvršavali za vrijeme njezine prethodnice, no i ovdje je kraljica naišla na veliko razočarenje. Od predviđenih osam biskupa koje je Elizabeta htjela pridobiti na svoju stranu, njezin prijedlog je poslušao samo jedan. Zbog toga je Elizabetina bila natjerana oslanjati se u potpunosti na protestantsko svećenstvo od kojih je većina tek pristigla iz progonstva, međutim među njima uspjela je pronaći jednog protestantskog sveučilišnog profesora na Cambridgeu koji je unatoč povratku katoličkog crkvenog sustava odbio napustiti Englesku i postao prvim nadbiskupom Canterburyja imenovanim za vrijeme Elizabetine vladavine. Prema nekima od njih, Elizabeta nije skrivala neslaganje i razočarenje kao u slučaju škotskog reformatora Johna Knoxa. On je u svojim tekstovima napomenuo da engleskim vladarom može biti samo kralj, a ne kraljica, čime je tada nastojao pružiti otpor prema usponu katoličanstva u Engleskoj. Elizabeta je nakon dolaska na englesko prijestolje bila svjesna njegovih riječi i zbog toga odbacila mogućnost njihova savezništva. Problemi oko suradnje s protestantskim svećenstvom bili su nastavljeni i došli do izražaja rastućim nezadovoljstvom zbog sustavnog oduzimanja novca određenim biskupijama novim odredbama Parlamenta, nakon čega su uslijedile i nove sumnje u teološkim pogledima.⁶²

Ponovna uspostava protestantizma dovela je do postavljanja pitanja o širenju reformacije u Engleskoj izvan državnih granica, kao što je bio slučaj s reformacijom u Švicarskoj. Postavljalo se i pitanje o dodjeli predstavništva u tome slučaju. Elizabeta je bila protivnik takvog razmišljanja, shvaćajući da se unutar svojih državnih granica Anglikanska Crkva nije dovoljno institucionalizirala, prvenstveno u doktrini i teološkim smjerovima. U području liturgije nalazilo se mnoštvo elemenata iz starih obrazaca zbog kojih će ti vjerski tekstovi znatno zaostajati u odnosu na ostale protestantske, ne pokazujući znakove napretka tijekom 1560-ih. Crkvena organizacija se također nije bitno promijenila u odnosu na strukturu katoličkog sustava. Dvije povijesno važne biskupije, Canterbury i York, gotovo da se nisu ni

⁶² Isto, str. 31.

mogli nazivati dijelom Anglikanske crkve, jer zbog svojeg prethodnog položaja nisu zauzimali istaknutu važnost u crkvenom životu. Na tim područjima, crkveni sudovi nastavili su praksu provođenja srednjovjekovnih kanonskih zakona i hijerarhija svećenstva ostala je jednaka kao u katoličko vrijeme podjelom na biskupe, svećenike i dekane. U svojoj analogiji, tadašnji nadbiskup Canterburyja opisao je povijest crkve u Engleskoj kroz dužnost koju je obnašao on i njegovih 69 prethodnika, u kojoj je izostajao spomen reformacije u Engleskoj. Zbog toga je među protestantskim svećenstvom postojala jasna težnja o odmicanju od takvog nekadašnjeg sustava, a one su bile i javno istaknute kada je prilikom crkvenog saziva 1563. zatražena zabrana klečanja prilikom obreda pričesti, poštivanje propisanih „svetih“ dana i korištenje orgulja u liturgijskim obredima, no bile su čvrsto odbijene od strane dominantne većine. Sve navedeno dovelo je do toga da se problem s prvim imenovanim biskupima elizabetanske vlasti, kao i konstantnim sukobom katoličke i protestantske teologije nije u potpunosti uspjelo razriješiti.⁶³

Postizanjem Nagodbe 1559., bez obzira što se nije prihvatila kao što se tomu nadala, Elizabeta je uspješno odbijala svaku daljnju mogućnost značajnih promjena koje je svećenstvo zahtijevalo. Njezini postupci ponekad su se odvijali na izravan način, kao u slučaju suprotstavljanja protestantskom plemstvu u Domu komuna u kojem se nastojala pokrenuti crkvena reforma koju je trebalo podržati parlamentarno zakonodavstvo, no ipak se najčešće radilo o njezinom posrednom djelovanju kroz biskupe koji su trebali spriječiti donošenje bilo kakvih promjena. Nametnuta uloga kraljičinih predstavnika biskupe je dovelo u neuobičajen položaj jer je time predodžba o njima među svećenstvom bila složena.⁶⁴

Niti jedan od biskupa nije bio član Tajnog vijeća sve do 1586., a glavni tajnik William Cecil nije pokazivao namjere o suradnji s njima. Za njih su okolnosti postale još teže usponom na vlast Roberta Dudleya, kasnije imenovanog grofa Leicestera koji se obračunavao s radikalnim protestantima. Biskupstvo se 1565. našlo u neobičnoj situaciji u kojoj je kraljica od njih zahtijevala da među protestantima smire nezadovoljstva, što je dovelo do toga da je nadbiskup Parker bio prisiljen izdati dokument 1566. u kojem je naveo uvjete pod kojima se treba podvrgnuti Elizabetinim odredbama. Iako se može činiti nebitnom, odluka o zabrani korištenja liturgijske odjeće u svakidašnjem životu imala je dublje, simbolično značenje.⁶⁵ Tim činom stvarala se predodžba o svećenicima kao posvećenim osobama, približavajući se katoličkom sakramentu u kojem je odjeća također korištena isključivo u liturgijske svrhe.

⁶³ Peter Lake, Matthew Hutton - A Puritan Bishop?, *History* 64, no. 211, 1979., str. 189.

⁶⁴ Macculloch, *The Later Reformation in England.*, str. 34.

⁶⁵ Doran Susan, *Monarchy and Matrimony: The Courtships of Elizabeth I* (Routledge, 1996.), str. 212.

Prisilno nastojanje podvrgavanju kraljevskoj vlasti nije dovelo do zaustavljanja širenja otpora, čak i među svećenstvom koje je u prijašnjim okolnostima pokazivalo naznake suradnje s kraljevskom vlasti. Posljedice su bile promjene na crkvenim položajima, sa svećenstvom u Londonu koje je bilo izrazito pogođeno tim odredbama. Stoga se može reći da diplomatski pokušaji rješavanja sukoba nisu uspjeli. U engleskoj javnosti aktualizirale su se osude biskupa za vrijeme katoličke restauracije i ovoga puta bile usmjerene prema biskupima koji su služili elizabetanskoj vlasti. Javne rasprave ubrzo su počele slabiti zbog intervencije državnih službenika. S time nisu nestali problemi o razilaženju u mišljenjima koje će engleske biskupe pratiti i tijekom 17. stoljeća. Na taj se način predodžba o stanju u kojem se Anglikanska Crkva nalazila bitno izmijenila: pojavilo se novo shvaćanje discipline unutar Crkve, dok se također izražavala sumnja u autoritet kraljice kao državnog i crkvenog poglavara. Nekadašnji pokušaji uspostavljanja samostalnih crkvi za vrijeme Marije I., sada su se ponovno pojavili. S takvim se crkvenim okolnostima u Londonu morao suočiti biskup Grindal, kojemu njegov crkveni autoritet nije pomogao u sprječavanju suzbijanja novih nemira. Čak se i među podijeljenim protestantizmom u Engleskoj najčešće pojavljivala osuda takvih nemira, a time se pokazala opasnost zadržavanja poretka Anglikanske crkve.

8. Puritanski pokret – nastanak i razvoj u engleskom političkom i crkvenom životu

Upravo se u razdoblju 1560-ih po prvi puta pojavljuje uvredljiv izraz *puritanac*, koji je upućivao na dio engleskog protestantizma koji se zalagao za nove promjene i vjerodostojnije prakticiranje vjere. Unatoč nepostojanju jedinstva među protestantima i dalje im je zajednička bila borba protiv preostalih tragova katoličanstva. Biskupi su nastavljali s poticanjem otpora protiv papinskog autoriteta u Engleskoj, dok su se žrtve politike Marije I. preuveličavale čime su se dodatno opravdavali stavovi o otporu prema katolicizmu. Izdavanje apologetskog dokumenta kojemu je bio autor John Foxe, ubrzo prozvana *Foxovom knjigom mučenika* uspjela je u engleskoj javnosti doživjeti veliki uspjeh. Prvotno objavljena na latinskom, u proširenom engleskom izdanju nije se samo dotaknula poteškoća s kojim se engleski protestantizam susretao, kao i uspjeha, već su izravno spomenuta imena suradnika koji su nekoć sudjelovali u pogublivanju protestanata. Takvim pristupom povijesti reformacije u Engleskoj nastojalo se nezadovoljstvo usmjeriti na one koji su mijenjali svoje stavove i njihovo prilagođavanje s

obzirom na političko stanje.⁶⁶ Izvori kojima se autor služio nisu bili jednako vjerodostojni za čitavo stoljeće, ali to nije značajnije utjecalo na uspješnost objavljenog dokumenta, postavši nakon Biblije jednim od najvažnijih tekstova protestantske Engleske kada se u njegovo širenje uključila i sama vlast. Naime, kraljevska vlast dopustila je izdavanje po katedralama i kolegijalnim crkvama. Takvom se publicitetu niti jedan katolički spis nije mogao suprotstaviti i stoga do ozbiljnije reakcije nije ni moglo doći.⁶⁷

Bez obzira na uspjeh u neutraliziranju katoličkog svećenstva, vlast se nije odlučila na ozbiljniji progon konzervativnih struktura. Razlozi za to su bili višestruki: Elizabeta svojim odredbama nije htjela od konzervativnog dijela učiniti otvorenu opoziciju, već se radije odlučivala za određene kompromise kojima ih je zadržavala u političkom i crkvenom životu, pritom pazeći na mogućnost prekoračenja njihovih ovlasti, kao i zbog činjenice da je engleska vlast tradicionalno bila u dobrim odnosima sa španjolskim kraljem, pa se na taj odnos gledalo s određenim oprezom. U rijetkim slučajevima u kojima je došlo do oštrije reakcije, bila je iskazana namjerom o iskazivanju moći i položaja, kao u slučaju bivšeg kraljevskog dužnosnika,⁶⁸ koji je bio uhićen i zatvoren nakon što papa nije dozvolio engleskim predstavnicima prisustvovanje na Tridentskom saboru⁶⁹. Nedovoljna moć konzervativaca nije mogla dovesti do značajnijeg otpora, ali sustavno uklanjanje i proganjanje iz javnog života nije postojalo. Nemogućnost uspostavljanja ravnoteže među glavnim društvenim čimbenicima postupno je nestajala krajem 1560-ih. U tim se godinama među plemstvom sve češće raspravljalo o mogućnosti ženidbe engleske kraljice. Većina je zastupala ženidbu s europskim monarhom koji bi Engleskoj mogao donijeti diplomatsku prednost, a nakon nje i ženidbu Marije I. Stuart, Elizabetine nećakinje koja je od 1568. bila zatvorena i potpuno izolirana u Engleskoj. Marijino katoličanstvo i pretenzije kao potencijalne nasljednice engleskog prijestolja, ponovno je postalo aktualizirano za postojeću kraljevsku vlast. Sukobi na engleskom dvoru oko konačnog rješenja vezanog uz Mariju doveli su do značajne diplomatske krize 1568. kojom je okončano višestoljetno savezništvo Engleske sa Svetim Rimskim Carstvom i Španjolskom. Potaknuti takvim spletom okolnosti, katoličko plemstvo je reagiralo i prestalo pohađati liturgijske službe u župnim crkvama. Godinu dana kasnije uslijedilo je zatvaranje grofa Norfolka, zaštitnika konzervativaca zbog čega je uslijedila i pobuna na sjeveru Engleske

⁶⁶ M.J. Kitch, *Studies in Sussex Church History* (Leopard's Head Press, 1981.), str. 95.

⁶⁷ Macculloch, *Later Reformation in England*, str. 36.

⁶⁸ Uhićeni dužnosnik bio je sir Edward Waldgrave, katolički zagovaratelj Elizabetine prethodnice. Bio je uhićen zbog dopuštenja slavljenja svete mise u njegovom domu i zatvoren u Londonskom tornju, gdje je i umro 1561.

⁶⁹ Crkveni sabor u Katoličkoj crkvi održan između 1545. i 1563. kao odgovor na teološke i crkvene zahtjeve koje je postavila Reformacija u Europi.

predvođena državicima katoličkog usmjerenja. Nekoliko takvih događaja imalo je negativne posljedice na konzervativno plemstvo, što je potvrdilo i pogubljenje grofa Norfolka 1572.⁷⁰

Takvim raspletom težnje konzervativaca bitno su bile izmijenjene, doživjevši veliki poraz u nastojanjima da se njihovim otporom utječe na kraljevsku vlast. Središnja osoba na kraljevskom dvoru, državnik William Cecil, više nikada nije bio ugrožen na svome položaju kao što je bio slučaj u prethodnim desetljećima, posebice za vladavine Elizabetine prethodnice kada se nalazio na položaju kraljevskog tajnika. Slabljenje konzervativaca i učvršćivanje elizabetanskog dvora i Tajnog vijeća dovelo je do jačanja protestantske dominacije koje je već duže vrijeme bilo predmet rasprava i sukoba među engleskim plemstvom. Od 1571. više se ne pronalaze slučajevi o povratku javno priznatih katolika u Dom komuna, a na lokalnoj razini vlasti konzervativni moćnici morali su činiti velike napore u pokušajima zadržavanja vlasti, ali u tome najčešće nisu uspijevali. Kraljevska vlast je postala svjesna da su okolnosti konačno dopuštale potpuno oslobađanje katoličkog utjecaja i prekid kompromisne politike. Zakonodavnim putem se tijekom 1571. u Parlamentu nastavilo s manje radikalnim, ali značajnim promjenama u crkvenoj upravi. Glavni kriterij u imenovanju novih biskupa između 1570. i 1572. bilo je sudjelovanje u radu Reformacije, među kojima se izdvajao Edmund Grindal, koji je zatim imenovan nadbiskupom Yorka. Konačno se činilo da je razdoblje nemira u protestantizmu bilo završeno, međutim nove okolnosti nisu dovele do konačnog smirivanja nezadovoljstva.⁷¹

Još jednom su se aktualizirale polemike u liturgijskim pitanjima, koje su bile posebice prisutne tijekom 1560-ih. Istovremeno, zaređeni svećenici dolazili su sa sveučilišta koja su se nalazila pod utjecajem kalvinističke reformacije. U središtu njihova učenja bio je prezbiterijanski sustav u kojem nisu postojali stupnjevi crkvene hijerarhije, nešto što se u odnosu na Anglikansku crkvu smatralo radikalnom novosti. Širom Europe takav se sustav širio u reformatorskim zemljama poput Francuske, Škotske, Nizozemske, južne Njemačke, a istočno sve do Mađarske i stoga promatrajući uspjehe u drugim državama, zagovaratelji takvog sustava smatrali su izvjesnim reformiranje crkvenog sustava i na engleskom tlu. Prva osoba koja se snažnije istaknula u promicanju takvih stavova bio je Thomas Cartwright, profesor na Cambridgeu koji je u svojim predavanjima 1570. istaknuo kako bi Anglikansku crkvu trebalo preispitati jer se protivi načelima Novog zavjeta prema kojima bi se Crkva trebala usmjeravati. Njegovi stavovi izazvali su pozitivne reakcije, međutim zbog radikalnih stavova smijenjen je

⁷⁰ Levin, *The Reign of Elizabeth I*, str. 28-30.

⁷¹ Solt, str. 96.

sa sveučilišta. S ovime kontroverza nije bila završena, samo je javno bila izražena težnja koja je bila prisutna u engleskoj javnosti. Smjenjivanjem pojedinaca vlast nije uspjela spriječiti daljnje propagiranje stavova, ali bez obzira na prisutnu želju o crkvenoj reformi, uloga biskupa u crkvi nije trebala doći u znak pitanja. U Parlamentu su se počeli tražiti daljnji koraci u Reformaciji, koji su ponekad bili i revolucionarni. Jedan takav prijedlog bio je onaj zastupnika Williama Stricklanda koji je zatražio reafirmaciju nacrtu zakonika kojeg je sastavio Thomas Cranmer 1553. i naslovio ga *Reformatio legum*. Biskupi se nisu zalagali za brze i revolucionarne promjene i u konačnici taj zahtjev nije uspio zaživjeti. Drugi Stricklandov prijedlog bio je vezan uz zakon koji se odnosio na reviziju *Knjige zajedničkih molitvi* u nekoliko liturgijskih pitanja koje su puritanski zagovaratelji nazivali ostacima papinstva u Anglikanskoj crkvi, no ponovno se nije mogao očekivati drugačiji ishod zbog protivljenja savjetnika na Tajnom vijeću. Istovremeno, kraljica je odlučila reagirati i zaustavila svaku mogućnost postizanja promjena u crkvenom poretku prisutno od saziva Parlamenta 1566. Premda je svećenstvo podupiralo stavove zastupnika, nitko od laika ili biskupa nije htio riskirati kraljevsko nezadovoljstvo radi parlamentarnog uplitanja u crkvena pitanja. Puritanski pokret se i u ovome slučaju pokazao kao teško slomljivim, stoga ni s ovakvim raspletom događaja nije nestala njihova nada u parlamentarno djelovanje. Novi neuspjeli zahtjev u Parlamentu da se izmijeni molitvenik dogodio se 1572., a uzroci su bili jednaki kao i u prethodnom zahtjevu, s time da je ovoga puta izravno kraljica poslala naredbu da zahtjev ne smije proći.⁷² Nakon toga su puritanci svoju pozornost usmjerili na biskupe koji su otežavali podržavanje njihovih nastojanja, stoga je skupina zastupnika pod vodstvom Johna Fielda i Thomasa Wilcoxa objavila javni manifest pod nazivom *Savjet* u kojem je optužila biskupe i hijerarhijsku strukturu Crkve kao antikršćansku, s prezirom komentirajući crkvene ceremonije i napomenula prezbitarijanski sustav kao jedini utemeljen na biblijskim temeljima. Kao što se moglo i očekivati, autori dokumenta su bili zatvoreni, a popularnost se proširila Engleskom i crkveni autoriteti su za trenutak borbu protiv preostalih elemenata katolicizma preusmjerili na ovaj sukob. Cilj puritanaca da se time u parlamentarnom prostoru uključi rasprava o reformiranju crkvene uprave nije uspio. U budućnosti će se u Parlamentu promijeniti strategija: zastupnici će radije pred kraljicu donositi peticije kojim će tražiti njezino odobrenje umjesto prijedloga zakona, ali se time neće postići uspjeh u odnosu na prethodno. Zagovaranje prezbitarijanskog sustava nastavljeno je kroz objavljivanje dokumenata i propagandnih tekstova, a novi tekst *De Disciplina Ecclesiastica*

⁷² Macculloch, *The Later Reformation in England*, str. 40.

nastao je 1574.⁷³ Unatoč aktivnim pokušajima širenja puritanske misli, bilo je teško sukobljavati se s ostalim protestantskim pamfletima, a taj sukob ponovno je na određeno vrijeme bio odgođen nakon pokolja francuskih protestanata 1572. koji je ostao upamćen pod nazivom Bartolomejska noć. Time je još više kraljevska vlast nastojala zadržati jedinstvo protestanata na svome području, a svaki mogući razdor unutar njega mogao bi značiti ponovno jačanje katolicizma u Engleskoj i mogući povratak na vlast.⁷⁴ Represivno djelovanje prema puritancima nastavljeno je dvije godine kasnije nakon pomalo komične zablude nadbiskupa Parkera koji je zbog svoje bolesti i gubitka potpore kraljevskih savjetnika bio uvjeren u nepostojeću prezbiterijansku zavjeru kojoj je cilj bio atentat na pojedine članove kraljevske vlasti. Godinu dana kasnije uslijedila je njegova smrt nakon koje je došlo i do preimenovanja biskupa Grindala koji je postao nadbiskupom Canterburyja i time je postojala mogućnost zauzimanja crkvenog dužnosnika za prezbiterijanske stavove jer je za vrijeme biskupske službe mnogo napora ulagao u organizaciju svojih biskupija, a bio je i prijateljski orijentiran prema protjeranim protestantima koji su djelovali izvan Engleske, dok se u sjevernim grofovijama istaknuo kao žestok protivnik konzervativnog plemstva. Uslijedio je njegov tragični kraj, do kojega je došlo zbog mnoštva otežanih okolnosti jer se tražila ubrzana reforma Crkve iznutra, a njegova nepokolebljiva nastojanja da to i provede u konačnici su ga koštale njegove slobode djelovanja. Naposlijetku, oduzimanje položaja biskupa dogodilo se zbog sukoba s kraljicom Elizabetom, odnosno odbijanja prepuštanja autoriteta kraljice nad svećeničkim okupljanjima gdje se provodilo uvježbavanje vještina propovijedanja i sposobnosti korištenja biblijskih i drugih crkvenih tekstova.⁷⁵

Zainteresiranost laika za njihovo poučavanje u tumačenju Biblije i okolnosti u kojima su živjeli, značilo je da su svećenici time imali mogućnost utjecaja na one koji su ih slušali i promatrali, ali jednako tomu i da se suoče s prisutnim kritiziranjem Crkve kao nedovoljno pobožnima među protestantima jer se pokazalo kako je tijekom Reformacije nedostajalo protestantskih propovjednika. Učestalost svećeničkih vježbi proširilo se u praksi Anglikanske crkve i biskupi su takvu praksu u potpunosti podržavali, no kraljica nije dijelila njihov stav. Iako razlozi zašto je tomu bilo tako nisu potpuno jasni, može se pretpostaviti na sumnju kraljice jer nije mogla utjecati na raspon onoga što će se propovijedati i moguće posljedice koje bi izazvali njihovi govori. Njezine ovlasti omogućile su joj da ponekad i prisilno zaustavi neka od

⁷³ Isto, str. 40.

⁷⁴ Isto, str. 41.

⁷⁵ Patrick Collison, *Archbishop Grindal 1519-83: Struggle for a Reformed Church* (Jonathan Cape Ltd, 1980.), str. 231-232.

okupljanja. Svaki izlazak iz okvira uspostavljenih Nagodbom 1559. za nju je predstavljalo moguću prijetnju i nemogućnost potpune kontrole moglo je značiti nove rasprave i razilaženja među protestantima. Tijekom 1574. kraljica je nastojala utjecati na biskupe otežavanjem okupljanja, a ubrzo nakon Grindelovog imenovanja jednaku odredbu je ponovila. Njegova reakcija bila je prikupljanje podataka svećenika o tim okupljanjima. Svjesno odbijanje takve naredbe zbog višeg cilja, a to je aktivan život unutar Crkve, značilo je teške posljedice koje će uslijediti. Vrhunac je predstavljao vjerski dokument u kojem je iskazana obrana okupljanja napominjući kako su ona ključna za propovijedanje u Crkvi. Grindal je napomenuo kako je spreman radije uvrijediti kraljevski autoritet i moć nego učiniti nešto protivno kršćanskom učenju. S obzirom da je izravno napomenuo moguće kršenje autoriteta vladara, njegov je čin pokazao da se o radi biskupu s kojim je bilo mnogo teže postići kompromis.

Povjesničari u proučavanju njegovog djelovanja često ga znaju usporediti s ranokršćanskim milanskim biskupom Ambrozijem, koji se u svoje vrijeme nije bojao sukobiti s političkom vlasti. U proljeće 1577. Grindal je zatvoren u kućni pritvor unutar svoje palače u Lambethu. Izbjegavajući izravno djelovanje i određivši biskupe za izvršitelje njezinih odluka, Elizabeta je ovoga puta bila prisiljena sama reagirati i stoga je u kraljevskom pismu donijela odredbu o zabrani svih okupljanja. Zbog podrške koju je imao među protestantskim svećenstvom i zastupnicima, Grindal je izbjegao potpuno sramoćenje, ali su se sada njegove ovlasti svodile na odobravanje i izvršavanje manje važnih odluka. Njegov posljednji doprinos na položaju nadbiskupa bio je prijevod Biblije na engleski jezik koja je prethodno bila izdana u Ženevi 1560. Njegova smrt 1583. nastupila je zbog sljepoće i sve snažnijeg narušavanja zdravlja, a s njim je nestala mogućnost promjena u Crkvi koje je on zastupao.⁷⁶

Njegov nasljednik će znatno drugačije pristupiti problemu discipline u crkvenom životu. Izravna intervencija kraljice značila je potrebu da se ubrzo promijeni uski krug crkvenih suradnika i stoga je nakon Grindalove smrti na mjesto nadbiskupa Canterburyja došao John Whitgift. Njegov uspon na taj crkveni položaj često se označuje kao početak reakcije konzervativizma u Crkvi, premda je uporaba takvog mišljenja počela biti sve opreznija jer se u kasnijem razdoblju elizabetanske vlasti konzervativno povezivalo s katoličkim koje bi u najmanju ruku bilo upitno.⁷⁷ Whitgift i biskupi koji su ga podržavali se zasigurno ne mogu smatrati katoličkim pristašama. Njihov konzervativizam zaustavljao se na stavu da ostaci

⁷⁶ Macculloch, *The Later Reformation in England*, str. 40-43.

⁷⁷ Isto, str. 44-45.

katoličke organizacijske strukture na području Crkve nisu bile prepreka kako bi učinile Englesku protestantskom zemljom.⁷⁸

Nova crkvena politika usmjeravala se ponajprije prema disciplini i prilagođavanju okolnostima u kojima se Engleska nalazila, nego u teološkom nadmetanju suprotstavljenih stavova. Usmjerenje svećenstva bilo je iskazano u znatnijem zanimanju za ponovno otkrivanje katoličkih struktura kao pozitivne inspiracije, a ne pasivno prihvaćanje crkvene prošlosti. Promjene u načinu imenovanja biskupa bile su uvjetovane i drugim čimbenicima – događajima u politici i novostima u teološkoj misli crkvenih dužnosnika. Za takvo stanje u crkvi i politici bio je zaslužan Whitgiftov saveznik i pomoćnik sir Christopher Hatton. Tijekom 1570-ih njegov uspon na kraljevskom dvoru postupno je rastao, a zahvaljujući svojem smirenijem temperamentu zadobio je i simpatije kraljice koja ga je 1578. imenovala članom Tajnog vijeća, a vrhunac njegove političke karijere započinje 1587. kada je imenovan Lordom kancelarom. Njegov odnos prema protestantizmu nije bio entuzijastičan, a konzervativizam kojeg je zastupao bio je nešto drugačiji nego nadbiskupov. Tijekom studija na sveučilištu u Oxfordu veliki utjecaj na njega je imao budući kardinal William Allen i stoga se u vremenu 1570-ih Allena može smatrati i tajnim pristašom katoličanstva. Okolnosti na kraljevskom dvoru zahtijevala su od njega da napusti bilo kakav oblik katoličkog opredjeljenja i u kasnijim se godinama ne mogu pronaći tendencije o mogućem napuštanju Anglikanske crkve. Ipak, oko sebe je okupljao znatniji broj katoličkih zastupnika nego što je bio običaj kod drugih državnih suradnika u užem krugu kraljice. Ukoliko je Hatton htio postati najbliži suradnik kraljice, morao je djelovati da se trenutno stanje promijeni.⁷⁹ U tome slučaju ono je uključivalo položaj i privilegije koje je imao Robert Dudley, grof od Leicestera. Njihovo suprotstavljanje u mišljenjima bilo je povezano s promjenama oko dominantnog mišljenja u crkvenom vodstvu. Dudley se tijekom 1560-ih iskazao kao prijateljski orijentiran prema puritancima i pokušavao ih je obraniti od nadbiskupovih napada. Međutim, njegovom drugom ženidbom završava njegov status kraljičinog najbližeg suradnika, kojega neće uspjeti povratiti. Od 1580. njegov je položaj postao sve nestabilniji. Želeći ponovno učvrstiti položaj na kraljevskom dvoru, pokušao je postati glavnim predstavnikom kraljevske vlasti u sukobu nizozemskih provincija protiv španjolske vlasti, čime bi Engleska imala priliku postati protestantskom velesilom u Europi. Njegova nastojanja dovela su ga u sukob s Williamom Cecilom koji je poznao engleske diplomatske i financijske probleme i smatrajući englesku intervenciju u takvom sukobu

⁷⁸ Levin, str. 17.

⁷⁹ Eric St. John, Brooks, *Sir Christopher Hatton: Queen Elizabeth's favourite* (J. Cape, 1946.), str. 61., 210-219.

nepromišljenim potezom. Premda je ipak s nedoumicom Elizabeta pristala na intervenciju, njegovo daljnje djelovanje i prihvaćanje imenovanja generalnim guvernerom na tom području uzrokovalo je njezinu odluku o napuštanju daljnjeg djelovanja. U njegovoj odsutnosti, odvio se prevrat u ograničavanju njegovog utjecaja na način da su u Tajno vijeće primljena trojica zastupnika koji su bili njegovi izravni politički protivnici, a među njima je bio i nadbiskup Whitgift koji je postao jedini aktivni tajni savjetnik iz reda svećenstva. Njegov pokušaj da povрати kraljičino povjerenje počelo je uspijevati, ali ga je u tome spriječila smrt koja je uslijedila 1588. Zagovornici puritanske misli nikada nisu uspjeli naći na dvoru adekvatnu zamjenu za njega i stoga je njihova borba za reforme počela izgledati kao potpuni politički poraz.⁸⁰

8.1. Puritanski pokret tijekom posljednja dva desetljeća 16. stoljeća

Razumijevanjem okolnosti koje su dovele do čestih kontradiktornih promjena u vođenju politike crkvene uprave tijekom 1580-ih, kao i konačno rješenje pitanje puritanaca tijekom 1590-ih, mogu se objasniti česti sukobi i razilaženja na engleskom dvoru. Sve snažnija međunarodna kriza između Engleske i Španjolske pomalo ih je uvodila u rat koji će u budućnosti uslijediti. Među protestantima prevladalo je mišljenje u katolički pokušaj pritiska i uspostavljanja dominantnog položaja. Krajem 1569. na sjeveru Engleske plemstvo pod vodstvom grofa od Westmorlanda i grofa od Northumberlanda izvršilo je pobunu protiv kraljice Elizabete kako bi se na njezino mjesto postavila njezina nećakinja Marija Škotska. U neuspjeloj pobuni mnoštvo katoličkog plemstva pobjeglo je u Škotsku i u druge države. Grof od Northumberlanda bio je nedugo kasnije zatvoren i smaknut, dok je grof od Westmorlanda umro u siromaštvu zbog gubitka posjeda i plemićkog položaja. Kako se pobuna približavala svome kraju, papa se odlučio na ekskomunikaciju Elizabete, čime se nastojalo utjecati na katoličanstvo u potpori plemstva, ali je dokument stigao prekasno, kada je pobuna već bila završena. Ubrzo je započeo i dolazak katolički zaređenog svećenstva kako bi u svojim zajednicama okupljali vjernike koji su odbili pristupiti Anglikanskoj crkvi, istovremeno pokušavajući utjecati na protestantske.⁸¹

⁸⁰ Morris, *Europe and England in the Sixteenth Century*, str. 300., 324.

⁸¹ Macculloch, *The Later Reformation in England*, str. 145.

Nedugo nakon, započeo je dolazak prvih isusovaca koji su u tome vremenu prolazili kroz burno razdoblje, jer ni u Katoličkoj crkvi još uvijek nisu bili u potpunosti prihvaćeni. U 1579. i 1580. Španjolska je podržala pokušaj katoličke pobune u Irskoj, međutim bez uspjeha. Ciljevi katoličkih pobuna bili su svrgavanje Elizabete i postavljanje na njezino mjesto njezine nećakinje Marije, koja se nalazila u kraljevskom pritvoru. U nadolazećem razdoblju sumnje o zabrinjavajućim težnjama katolika pokazat će se istinitima.⁸² Vođa nizozemske pobune protiv španjolske vlasti Vilim I. Oranski bio je ubijen 1584., a francuski kralj Henrik III. je također bio žrtva ubojstva. U Engleskoj zbog dominantnog protestantizma, katoličke su težnje morale biti prikrivene, međutim time protestantizam nije bio u manjoj opasnosti. Ženidbeni pregovori Elizabete i francuskih katoličkih prinčeva između 1570. i 1584. doveli su do napetosti zbog posljedica koje je taj brak mogao imati na katoličke težnje u Engleskoj. U takvim okolnostima je bilo nužno donošenje odredbi protiv rastuće katoličke prijetnje. Parlament je 1581. donio odluke protiv svećenika iz sjemeništa u Engleskoj i Walesu, a oštre kazne bile su predviđene za vjernike koji bi im pomagali ili ne bi pohađali službe Anglikanske crkve, a tijekom 1585. i 1593. takva politika je bila još više podržavana. U razdoblju od devet godina, 78 svećenika i 25 vjernika bilo je pogubljeno, a ulaskom u 17. stoljeće nastavljene su slične okolnosti s brojkom od 53 svećenika i 35 vjernika.⁸³ U skladu s takvom politikom, Engleska je reagirala u pomoći Ženevi koja se 1582. i 1583. nalazila pod katoličkom opsadom, a zatim stvaranjem dokumenta *Udruga obveznica* 1584. kojim je najavljeno smrtno kažnjavanje u slučaju ugrožavanja autoriteta engleske kraljice, a raširenost dokumenta obuhvaćalo je čitavo kraljevstvo. Engleska intervencija u Nizozemskoj poslužila je kao dokaz ozbiljnosti vlasti u suočavanju s katoličkim pretenzijama. Ovoga puta, svi pripadnici protestantizma bili su ujedinjeni, što je uvelike pomoglo u stvaranju nacionalnog antikatoličanstva. John Whitgift se ipak s time nije slagao te je nastojao nametnuti disciplinu u Crkvi, kojom ne bi samo doveo u opasnost opstanak ili rast katoličanstva u Engleskoj, već i natjerati puritansko svećenstvo da se podredi njegovoj volji, kao i oslabljivanju potpore vjernika koju su tada puritanci uživali. Njegov dolazak na mjesto nadbiskupa Canterburyja omogućio mu je da svoje namjere i ostvari. Time je bilo neizbježno donošenje radikalnih promjena na crkvenom planu i na području čitave Engleske. Posebno otežavajuća situacija u Crkvi je bila na lokalnoj razini, posebice nakon što je nadbiskupu Grindalu 1577. bilo uskraćeno donošenje važnijih crkvenih odluka. Tijekom 1570-ih u crkvenim sukobima sudjelovale su tri glavne strane: biskupi koji su se borili za povratak

⁸² Arnold Pritchard, *Catholic Loyalty in Elizabethan England* (The University of North Carolina Press, 2011.), str. 73-78.

⁸³ Macculloch, *The Later Reformation in England*, str. 46.

autoriteta i promoviranje rada protestantizma, katolički usmjereni zastupnici koji su nastojali zadržati tradicionalni položaj i moć te entuzijastično protestantsko plemstvo koji su povremeno na biskupe gledali kao nedovoljno ustrajne u donošenju odluka i smatrali ih neprijateljima Reformacije. Njihova suprotstavljenost dovela su do stvaranja različitih savezništava: u Norfolku i Suffolku plemstvo je zastupalo puritanizam i našlo se u sukobu sa savezništvom biskupa Norwicha i konzervativnog plemstva, dok je u Sussexu vođena iznimno uspješna konzervativna politika kojom je svrgnut biskup Chicheстера koji je nastojao provoditi crkvene reforme u svrhu poboljšanja discipline. U Cambridgeshireu, puritanski moćnik Roger North, predvodio je borbu protiv biskupa Richarda Coxa i postigao željene ciljeve. U svojoj prvoj propovijedi kao nadbiskup Canterburyja, Whitgift je naglasio kako je potrebno da se svi podanici engleske kraljice, među kojima je bilo konzervativno i puritansko plemstvo, moraju podvrgnuti njezinom autoritetu, a odredba se odnosila i na biskupe. Kako bi pokazao da su njegove namjere bile ozbiljne, odlučio je eliminirati svakog crkvenog dužnosnika koji nije bio spreman pokoriti se takvoj odredbi. U izdavanju crkvenih dokumenata napomenuto je kako se u Molitveniku iz 1559. i obredniku ne nalazi ništa što bi se protivilo volji Božjoj, čime se htjelo istaknuti kako Anglikanska crkva neće slijediti prezbiterijanski crkveni sustav kojeg su zastupali puritanci, ali i odgovorilo na optužbe protestanata o sličnostima s nekadašnjim katoličkim sustavom. Njegova nastojanja nisu htjela pod kontrolu staviti samo župne zajednice ili visoko pozicionirane dostojanstvenike, već i svećenike koji su znali izbjeći biskupski autoritet zbog činjenice da su se nalazili na privremenim položajima kao što su bili lektorat ili kapelanija.⁸⁴ Težnje za uspostavljanjem kontrole nad Crkvom naišle su na nemire diljem Canterburyjske nadbiskupije. Čak i nakon izvršenog pritiska na svećenstvo, između 300 i 400 svećenika dobilo je zabranu propovijedanja ili služenja liturgije. Zbog takvih okolnosti rastao je otpor prema prisilnom podvrgavanju, a maleni se dio prezbiterijanaca podvrgnuo njegovim zahtjevima. Dužnosnici na sveučilištima i utjecajni zastupnici osjećali su se ugroženima zajedno sa svećenstvom. Na Tajno vijeće počele su pristizati peticije koje su inicirali svećenici ili laici čime se pokazalo koliko se otpor prema nadbiskupovim napadima proširio. Puritanski zastupnik na Tajnom vijeću Robert Beale imao je nekoliko žestokih primjedbi na nadbiskupa, a nadbiskupovo izaslanstvo kojeg su činili plemići iz područja njegove biskupije napustili su Vijeće nezadovoljni. Međutim, ubrzo će biti izvršen pritisak na Whitgifta kako bi ublažio određene odluke, a do ljeta 1584. uspostavljen je kompromis uz određene uvjete. Puritancima je bilo važnije zadržavanje unutar Crkve, nego što su ih zabrinjavali postupci kojima ih je

⁸⁴ Isto, str. 47.

nadbiskup izložio. U nadolazećoj borbi protiv otpora s kojim se suočio, Whitgift se odlučio za selektivniji pristup, uvodeći niz opsežnih ispitivanja kojima se nastojalo preispitati vjerovanja i prakse crkvenih dužnosnika, od kojih se zahtijevalo davanje zakletve prilikom svjedočenja ili davanje izjave (*ex officio mero*).⁸⁵ Time se nastojalo utjecati na svećenstvo jer se kršenje zakletve smatralo teškim grijehom i postiglo uskraćivanje crkvenih položaja njegovim neistomišljenicima, ali je još jednom došlo otpora i nezadovoljstva zbog činjenice da takav način zakonodavne prakse nije bilo u skladu s običajima engleskog građanskog prava. Whitgift je bio svjestan dubljeg značenja unutar samog otpora, a to su bile promjene u crkvenoj upravi, prvenstveno pokušaj ostvarivanja prezbiterijskog crkvenog sustava.

Takva nastojanja su u osobi Johna Fielda, sudionika vjerskih kontroverzi tijekom 1572. i 1573. imala i predstavnika, koji se s jedne strane istaknuo svojom uspješnosti i diskretnošću, ali i popularnosti zbog koje je bio prihvaćen širom Engleske. O njegovom političkom djelovanju nakon kontroverze ne zna se puno s pouzdanjem, bez obzira na nastojanja Whitgiftova pomoćnika da ih otkrije. Ipak, sa sigurnošću se može tvrditi kako je 1582. nekoliko skupina svećenstva s puritanskim težnjama bilo sposobno organizirati nacionalnu sinodu s pokrićem održavanja lipanjskih svečanosti diplomiranja na sveučilištu u Cambridgeu, a među njima su uistinu bili diplomirani studenti toga sveučilišta i takva bi se okupljanja nastavila i tijekom 1580-ih.⁸⁶ Na lokalnim razinama, okupljanja svećenstva puritanske misli predstavljaju začetak prezbiterijanizma na engleskom prostoru. U pitanjima crkvene uprave, zagovarali su promjene u postojećim granicama biskupija koje se nisu značajnije mijenjale od nekadašnjih uspostavljenih. Najčešće mjesto okupljanja bilo je Dedham u zaljevskom području istočne Engleske i činilo je granično područje od Londona do Norwicha, u kojem su se okupljali istomišljenici, inače udaljeni mnoštvo kilometara. Mnogi od njih nisu bili nužno deklarirani prezbiterijanci, ali su se pridružili zbog vodstva i potpore svećenstva. Na različite načine, Whitgift i Field su nastojali prikrivati razlike između zagovaratelja radikalnih promjena u strukturi Crkve i onih koji su zastupali umjeren pristup. S obzirom na Whitgiftovu nepokolebljivost u donošenju zacrtanih ciljeva, bilo je teško pretpostaviti da umjeren pristup može prevladati. U studenom 1584. na sazivu Parlamenta među puritancima se pojavila prilika o ukazivanju pozornosti na otpor promjenama u Anglikanskoj crkvi.⁸⁷

⁸⁵ Patrick Collison, *Elizabethan Puritan Movement* (Oxford University Press, 1990.), str. 218-39.

⁸⁶ Macculloch, *The Later Reformation in England*, str. 50.

⁸⁷ Isto, str. 51.

Ovaj saziv se može smatrati prvim u kojem su političke snage bile podjednako odmjerene i u takvim okolnostima održani su parlamentarni izbori, pa stoga ne treba začuditi činjenica da je mnoštvo zastupnika toga saziva doživjelo po prvi puta ulazak u Parlament. Bez obzira na revolucionaran ishod, saziv se ne može smatrati potpunom pobjedom puritanaca. Whitgift je uspio okrenuti protiv sebe veliki dio plemstva i svećenstva, no puritanci su nasuprot sebe također imali mnoštvo suparnika. Neki od njih su bili i katolički konzervativci, a uzrok tome je mogao biti i u činjenici prihvaćanja Nagodbe 1559. nakon koje je i započela puritanska kritika Crkve. Tražeći učvršćivanje savezništva među političkim zastupnicima u Parlamentu, većini je tek bila dodijeljena uprava nad manjim gradovima s malenim biračkim tijelom. U područjima gdje je biračko tijelo bilo brojnije, postizali su znatno manje uspjeha. U istočnoj Engleskoj gdje su imali najveću potporu, puritanci su uspjeli zauzeti samo jedno zastupničko mjesto u Suffolku i niti jedno u Essexu. U sljedećem sazivu Parlamenta puritanci su nastojali zadržati svoje stavove, nastavljajući poticati na rasprave o mogućnosti uvođenja prezbiterijanskog sustava, a to su činili preko Roberta Waldegravea, koji je bio potpuno posvećen puritanskoj misli, okupljajući istomišljenike u lokalnim zajednicama u kojima su se promovirali post i molitva, dobivajući potporu svećenstva, dok je na parlamentarnom planu puritanski pokret bio u usponu. Parlament je započeo s izgradnjom dugogodišnjeg plana koje će trajati do 1586., a radilo se o provođenju ispitivanja o župnim službama diljem Engleske. Župni je sustav u Anglikanskoj crkvi predstavljao glavni oblik duhovne pomoći vjernicima, stoga je bila jasna strategija o potrebi analiziranja efikasnosti takvog sustava kao instrumenta provođenja reformacije. Strategija je mogla biti skrivenom opasnosti, ali jednako tomu i mogućnost ostvarivanja puritanskih težnji. U skladu s Whitgiftovim planom, puritanci su također nastojali iznijeti svoj oblik, u kojem su jednako suočavali svećenstvo, ali i laike s procjenom uspjeha. U ispitivanju usmjerili su se i na plemstvo koje je bilo važnim dijelom njihove potpore. Ispitivanjem se došlo do zaključka da se u najvećem dijelu naglašavala božanska utemeljenost postojeće crkvene uprave, a nepovjerenje i sumnja dovelo bi u znak pitanja integritet Anglikanske crkve, zbog čega se takvo razmišljanje mnogim utjecajnim moćnicima zasigurno u najmanju ruku nije svidjelo.⁸⁸

Navedena ispitivanja negativno su utjecala na puritance i dovela do odmicanja svećenstva od puritanske misli krajem 1585. Ponovno se kao glavni problem pojavila kraljica Elizabeta, koja je još jednom Parlamentu zabranila uplitanje u crkvena pitanja. Zbog toga su

⁸⁸ Diarmaid MacCulloch, Catholic and Puritan in Elizabethan Suffolk: A county community polarises, *Archiv für Reformationsgeschichte - Archive for Reformation History*, vol. 72, 1981., str.282-283.

istaknuti puritanski političari bili prisiljeni na smanjene ovlasti te nisu uspijevali u dobivanju željene pozornosti. Njihove mogućnosti uglavnom su završavale na pokretanju rasprave ili prijedloga zakona o crkvenim prilikama, ali bez uspjeha. Najradikalniji prijedlog crkvene reforme o uvođenju nacionalnog prezbitarijanskog sustava i liturgijskog sustava na engleskom jeziku u Parlamentu se pojavio u prosincu 1584., međutim nakon govora sir Christopher Hattona on je bio glatko odbijen. Takav rasplet okolnosti išao je u korist nadbiskupu Whitgiftu, s kojega je maknut veliki pritisak, ali puritanski pokret nije bio slomljen unatoč još jednim neuspjelim pokušajem. Među puritancima pojavila se potreba o donošenju novih usmjerenja, a jedino što su mogli učiniti bila su neslužbena okupljanja u prezbitarijanskom duhu i izgradnja temelja za buduće vrijeme u kojem će biti važnijim dijelom parlamentarnih saziva. Ključnu ulogu u tome je trebala imati *Knjiga discipline*, u kojoj bi bila iznesena struktura novoutemeljene crkve, po uzoru na proces u kalvinističkoj reformaciji koja se formirala od pojedinačne kongregacije prema institucionaliziranoj nacionalnoj crkvi. U tim nastojanjima predvodnik je bio londonski propovjednik Walter Travers, u čijem radu je vjerojatno sudjelovao i viši engleski veleposlanik Thomas Cartwright, a povezivala ih je činjenica da su obojica nekoć bili studenti sveučilišta na Cambridgeu i time poznavali nadbiskupa Whitgifta.⁸⁹

Istovremeno, pojavio se novi pokušaj intervencije Engleske u ustanak nizozemskih provincija⁹⁰ i time su crkvena pitanja ponovno postala od sekundarnog značenja. Puritansko svećenstvo i mnogi zastupnici svim su snagama podržavali sudjelovanje Engleske u tom političkom sukobu, a bez obzira na nedostatak dobrih postignuća u toj intervenciji, pokazalo se kao dobra politička prilika za njezine sudionike, posebice jer su u jesen 1586. bili održani novi parlamentarni izbori. Ponovno su se izbori pokazali kao iznimno pozitivnim za puritance, ovoga puta čak i s većim uspjehom. Ispitivanja s kojima nije bilo uspjeha sada su bila naprednija i počelo se s predlaganjem prema Parlamentu i Tajnom vijeću s mnogo više uspjeha. Preokret se dogodio prije svega zbog kvalitetnije organizacije i pripremljenosti nego 1584. Jedan od razloga saziva Parlamenta bilo je stanje političke krize u kojoj se Engleska našla zbog zavjere kojoj je cilj bio ubojstvo kraljice Elizabete, kako bi na njezino mjesto bila postavljena njezina nećakinja i škotska kraljica Marija I. Time se ponovno otvorilo pitanje protestantskog položaja i moći koje je zahtijevalo vijećanje Parlamenta. Do novog saziva došlo je u listopadu 1586., a središnja

⁸⁹ J.E. Neale, *Elizabeth I and Her Parliaments 1584-1601, Vol. 2.* (St. Martins, 1958.), str.145-65.

⁹⁰ Engleska je nakon dugog razdoblja izostanka kopnenog vojnog sukoba odlučila intervenirati u revoltu nizozemskih pobunjenika u borbi protiv španjolske vlasti. Opsada grada Antwerpa 1585. dovela je do sklapanja mirovnog sporazuma u palači Nonsuch prema kojemu je Engleska obećala vojnu pomoć pobunjenicima u borbi protiv katoličke Španjolske.

tema je bila sudbina Elizabetine nećakinje, koja se nalazila u kraljevskom pritvoru. Rasprave o crkvenim pitanjima nastavljene su nakon njezina smaknuća 1587.⁹¹ Jedan od novoizabranih zastupnika Anthony Cope, iznio je pred elizabetanski Parlament prijedlog koji će do kraja njezine vladavine biti upamćen kao najradikalniji. Odbijajući prethodni prijedlog zakona, zastupnik Cope se zauzimao za potpuni prezbiterijanski sustav i potpuno preuzimanje kalvinističkih liturgijskih knjiga. Puritanski zastupnici koji su ga prethodno podržavali zasigurno su očekivali iskazivanje otpora prema Whitgiftu i njegovim istomišljenicima, ali radikalnost Copeovog prijedloga zasigurno ih je uspjela iznenaditi. Ovime su puritanci uspjeli zadobiti pozornost cjelokupnog Parlamenta, što im je pružalo mogućnost o progovaranju o problemima u postojećim okvirima crkve, preduhitivši time kraljčinu mogućnost da reagira i uzrokuje zabranu o nastavku rasprave. Puritancima je od koristi bila i činjenica da su zastupnici bili nezadovoljni ponovnim Elizabetinim pokušajem uvođenja veta na raspravu o crkvenim reformama, posebice nakon što je nekoliko zastupnika bilo pritvoreno i moglo ih se predstaviti kao mučenike s kojima se kraljevska vlast odlučila obračunati. Ipak, bez obzira na novo stanje u parlamentarnom prostoru, umjereni puritanci takvu su taktiku smatrali krhkom i za njih su kao i u prethodnim sazivima rezultati bili neznatni, a smrtni udarac daljnjoj raspravi zadao je kancelar Hatton. Važnost njegovog djelovanja u tim okolnostima dali su njegovi snažno naglašeni govori. Zahvaljujući svećenstvu koje je težilo kompromisu, Hattonovi su govori bili prihvaćeni. Među njima je važno istaknuti Richarda Bancrofta koji se nekoć nalazio pod zaštitom biskupa Coxa i činjenica da je svjedočio biskupovom obmanjivanju, utjecalo je na važnost njegovog položaja u borbi protiv puritanskog aktivizma. Njegov dolazak na položaj nadbiskupa Canterburyja došao je kao posljedica dobrih odnosa s Hattonom i Whitgiftom. Nakon puritanskog poraza u Parlamentu 1586., Bancroft je bio predvodnik svećenstva koje je uz Hattonovu potporu još odlučnije krenulo u sukob s pokušajima uvođenja prezbiterijanizma, postavljajući zahtjeve o instituciji biskupstva i nadmašujući očekivanja u njegovoj obrani. Prema Whitgiftu, postojeća crkvena uprava u Engleskoj bila je primjerena i prikladna, a o tim se stavovima oglašavao i više puta tijekom kontroverzi s prezbiterijancima.⁹²

Za razliku od prezbiterijanaca, povlačeći usporedbu s Novim zavjetom, Whitgift je napomenuo da se ne mogu pronaći upute za izgradnju crkvene uprave koje bi podržale prezbiterijanski sustav. Stoga, za Whitgifta oblik postojeće crkvene uprave nije predstavljao potrebu za argumentiranjem jer je smatrao da bi se u tekstovima zasigurno mogao pronaći

⁹¹ Morris, *Europe and England in the Sixteenth Century*, str. 334.

⁹² Macculloch, *The Later Reformation in England*, str. 54.

spomen ukoliko je to bilo neophodno za opstanak Crkve, posebice u razdoblju ranokršćanskih progona. Upravo je na biblijskim temeljima tumačena ispravnost prezbiterijanskog crkvenog sustava, jer je jedini bio utemeljen na biblijskom učenju i tekstovima. Prema njima, zadržavanje postojećeg crkvenog sustava predstavljalo je neposlušnost prema božanskom autoritetu i prepreku prema vječnom spasenju Crkve. Argumentirajući prezbiterijanske temelje, napominjali su usmjerenost prema božanskom pravu, a ne svjetovnom u kojem je vrhovnost engleskog vladara imala moć intervenirati u crkvena pitanja koja bi svoje poslanje trebala temeljiti isključivo prema božanskom autoritetu. Grupacija crkvenih dužnosnika okupljena oko Bancrofta nastojala je preuzeti sustav božanskog prava i primijeniti ga na instituciju biskupstva, što se razlikovalo od Whitgiftovih nastojanja u čvrstom odbacivanju njihovih teoloških postavki. Prvi znakovi takvih nastojanja pojavili su se 1587. kada je bila objavljena knjiga Johna Bridgesa *Obrana uprave crkve u Engleskoj za crkvena pitanja* u kojoj je spomen božanskog prava bio znatno drugačiji u odnosu na stavove o pragmatičnoj obrani sustava biskupstva izražene u prethodnim tekstovima. U godinama koje su uslijedile proizašlo je mnoštvo tekstova koji su se bavili temom božanskog prava, a među autorima takvih tekstova bio je i Bancroft.⁹³

8.2. Konačni politički poraz puritanskog pokreta do 1603.

U takvim okolnostima napor koji su puritanci ulagali u ostvarivanje svojih ciljeva nailazio je na poteškoće s kojima se bilo teško suočiti. Samo je u jednoj godini došlo do nekoliko teških poraza u kojima su puritanci bili suprotstavljeni literarnom djelovanju Bridgesa. Sustavni pokušaji napada na vodstvo kompromisnog svećenstva prerasli su u neozbiljnost i s time je bilo nemoguće očekivati određeni napredak u tome pogledu. Objavljivani tekstovi nisu bili slabo prihvaćeni, ali puritansko svećenstvo zbog netipičnog pokušaja promoviranja svojih načela odlučilo se odmaknuti od podrške prema takvom obliku izdavanja. Traktati su bili objavljivani pod pseudonimom Martin Marprelate i kraljevska vlast nije uspjela identificirati autore i dovesti ih pred sud, bez obzira na pokušaje zatvaranja i mučenja pojedinaca za koje je postojala sumnja u sudjelovanju tih izdavanja. U svakom slučaju, tekstovi su pokazali kako bi puritanci mogli predstavljati ozbiljan problem, međutim smrt dvojice istaknutih političara – grofa od Leicestera i Johna Fielda, koji su se istaknuli kao predvodnici ideje o uspostavljanju

⁹³ Peter Lake, *Anglicans and Puritans?: Presbyterianism and English conformist thought from Whitgift to Hooker* (HarperCollins Publishers, 1988.), str. 88-97.

prezbiterijanskog sustava u Anglikanskoj crkvi, predstavljala je veliki udarac za njihovu potporu.⁹⁴

Nakon njih, uslijedile su smrti nekih od ključnih parlamentarnih zastupnika bliskih puritanizmu, dok je pomoć zastupnika Burghleya kao mogućeg saveznika puritanskog plemstva počelo slabiti zbog bolesti i starosti zbog čega nije mogao izvršiti značajniji utjecaj. U takvim okolnostima moglo se očekivati da se puritanska misao marginalizira ili u potpunosti iskorijeni. Mogućnost marginalizacije uvijek je bila prisutna, posebice zbog upornog zahtjeva o prezbiterijanizmu, ali moglo se računati na potporu protestantskog plemstva kako bi se Engleska uistinu mogla pretvoriti u protestantsku naciju. Uslijedio je neuspjeh španjolske mornarice 1588. u kojem se povlačenje Španjolske armade i pobjeda engleske kraljice tumačilo kao božanska poruka o potrebi zadržavanja postojeće strukture Anglikanske crkve. Nepovoljne okolnosti za puritance dovele su do učvršćivanja težnji svećenstva da se snažnije suoče s njima. U veljači 1589. Bancroft je pokrenuo novu raspravu o teološkom aspektu liturgije. U svojim govorima obraćao se na poznatom mjestu za objavljivanje važnih crkvenih odredbi, unutar otvorene propovjedaonice koja se nalazi izvan katedrale sv. Pavla u Londonu, poznata pod nazivom Pavlov križ. Naglašavao je borbu protiv prezbiterijanstva, a izostavio spomen o dugogodišnjoj izgradnji obrane engleskog biskupstva i pitanju crkvene uprave. Ne može se smatrati slučajnosti što je njegov govor uslijedio tek 5 dana nakon što je u Parlamentu saziv otvorila Hattonova čvrsta obrana Anglikanske crkve. U ovom sazivu jedini zahtjev puritanskih zastupnika je bio usmjeren prema povećanju povlastica svećenstva. Time se nastojalo utjecati na represivno djelovanje biskupa, ali u ovome slučaju nisu predlagali inovacije, već naglašavali važnost poštivanja zakonskih pravila u postojećim okvirima crkvene prakse. Očekivano, njihovi prijedlozi nisu bili prihvaćeni i jedan od posljednjih pokušaja reformiranja Anglikanske crkve ponovno je propao.⁹⁵

U međuvremenu, Bancroft se odlučio za skrivenu potragu za skupinom koja se nalazila iza pseudonimskih traktata. Došao je do zaključka kako se nije radilo samo o skrivenom objavljivanju uvredljivih traktata vezanih uz postojeće crkveno stanje. Tijekom kraja 1589. i 1590. sustavna ispitivanja većih skupina političara otkrila su mnoštvo toga o uspostavljanju prezbiterijanske organizacije u Engleskoj tijekom prošlog desetljeća. Zagovaratelji takvog sustava, kao npr. Thomas Cartwright bili su okupljeni i dovedeni prvo pred vrhovni crkveni sud, a zatim na tajna suđenja. Nažalost po osuđenike, u isto vrijeme su se pojavila dvojica

⁹⁴ Macculloch, *The Later Reformation in England*, str. 56.

⁹⁵ Collison, *Elizabethan Puritan Movement*, str. 398-400.

radikalnih puritanaca koji su gotovo idealizirali neke od zatvorenika, a čak su proglasili puritanskog i vjerskog idealista Williama Hacketa novim Mesijom i zagovarali su uklanjanje kraljice Elizabete s engleskog prijestolja. Kraljevska vlast je brzo reagirala optuživši Hacketa za izdaju i pogubila ga. Događaji u posljednjih nekoliko godina upućivali su na mogućnost da bi se puritanski pokret mogao u potpunosti raspasti, a premda im je u tom trenutku pomogla Hattonova smrt kao žestokog protivnika, sve jasnije je propadao njihov napredak u političkom djelovanju. Konačan udarac puritanskim težnjama svećenstvo je zadalo žestokim represijama usmjerenima prema protestantskom separatizmu, u čemu se taj pokret najviše istaknuo. Trojica zastupnika proglašena separatistima pogubljeni su 1593., što je predstavljalo potpunu suprotnost u odnosu na borbu protiv katolicizma tijekom 1580-ih koje je potaknulo kazneno zakonodavstvo i uzrokovalo pogublivanje katoličkog svećenstva i laika. Zakonodavne promjene dovele su do kažnjavanja tzv. protestantskih separatista, smatrajući ih prijetnjama vlasti. Za razliku od saziva Parlamenta tijekom 1580-ih, manjak izabраниh puritanskih zastupnika nije uspjelo pružiti otpor prema novom odnosu političkih snaga. Neuobičajeno u odnosu na prethodna desetljeća, 1590-e nisu bile obilježene teološkim kontroverzama. U crkvenim pitanjima puritanski pokret više nije bio smatran prijetnjom, dok u drugim političkim pitanjima pokret nije smatran relevantnijim čimbenikom političkog prostora. Treba napomenuti da je među zagovarateljima i protivnicima puritanske misli postajala određena razina simpatiziranja kalvinizma, stoga nije postojao na teološkom planu dovoljno izražen sukob.⁹⁶

Puritanski pokret je u Engleskoj krajem 16. stoljeća došao u izrazito nepovoljan položaj nakon svjesnih pokušaja vlasti o optuživanju puritanizma za sklonosti prema separatičkim težnjama. Na engleskom dvoru nalazilo se sve manje dužnosnika koji su im mogli olakšati položaj. Puritansko plemstvo koje je u mnogim provincijama imalo važnu ulogu u djelovanju na lokalnoj razini i crkvenom sustavu preko njezinih dužnosnika, počelo je slabiti i u konačnici dovelo do njihovog marginalnog položaja u engleskom političkom životu. Nekoć su se izdvajali kao glasni kritičari vlasti i crkve, no sada su bili usmjereni na zaštitu preostalih puritanskih zastupnika i mogućnosti djelovanja na lokalnoj razini. Napuštanje nekadašnjeg političkog programa krajem 16. stoljeća moguće je pratiti kroz promjenu koja se dogodila u naravi objavljivanih tekstova u tome razdoblju.⁹⁷ Tada učestalost prezbiterijanskih polemika sve snažnije izostaje i puritanski rad se uglavnom odnosi na iscrpne moralne analize zajedno s dijagramskim prikazom puta prema spasenju. Njihov autor bio je teolog sa sveučilišta u

⁹⁶ Macculloch, *The Later Reformation in England*, str. 58-59.

⁹⁷ Isto, str. 60.

Cambridgeu i njegovi su tekstovi doživljavali brojna izdanja do njegove smrti 1602. Bez obzira što mu je jedan od uzora bio Calvin, on se u svojim radovima rijetko spomenuo pitanja crkvene uprave. Oslanjajući se na njegove spise, puritanski pokret je počeo napuštati viziju o reformiranju institucionalnih struktura Anglikanske crkve i okrenulo se individualnom pristupu čovjekovoj duši i postizanju vječnog spasenja.⁹⁸

9. Zaključak

Nastanak Anglikanske crkve bio je posljedica političke odluke Henrika VIII., ali je iskustvo sukoba engleskoga kralja i rimskog biskupa na engleskom tlu bilo prisutno i u prošlosti. Zakon o vrhovništvu, kojim je označeno prekidanje svih državnih i diplomatskih veza s Rimom, engleskom je vladaru priskrbio autoritet vrhovnog crkvenog poglavara. Nova crkvena uprava morala se suočiti s mnoštvom pitanja, od kojih su se mnoga odnosila na postupanje prema Katoličkoj crkvi u Engleskoj i njezinim vjernicima koji su trebali prihvatiti odluku o napuštanju crkvenog jedinstva. Sa završetkom njegove vladavine problemi nisu bili riješeni, već su posljedice anglikanske reformacije uvelike bile dijelom i vlasti njegovih nasljednika, s posebnim naglaskom na vladavine dviju nećakinja iz dinastije Tudor - Marije I. i Elizabete I. Dok je pokušaj katoličke restauracije u Engleskoj bio praćen politikom agresivne isključivosti, Elizabeta je svoju vlast temeljila na kompromisnim rješenjima kako bi uspostavila ravnotežu među političkim skupinama koje su je okruživale. Borbe katoličkih i protestantskih težnji na kraljevskom dvoru u kojima je sudjelovalo plemstvo, ali i svećenstvo obilježilo je vladavine tih dvaju engleskih kraljica.

Suočavanje sa zahtjevnim crkveno-političkim okolnostima engleske kraljice Elizabete I. uslijedio je nakon kraćeg razdoblja katoličke restauracije pod vladavinom Marije I. tijekom kojega se protestantizam nalazio u podređenom položaju. Nova je kraljica predstavljala protestantsku Englesku i nastavila je s institucionaliziranjem Anglikanske crkve. Odluke o preimenovanju vlastitog položaja unutar Anglikanske crkve od vrhovnog poglavara prema vrhovnom guverneru i donošenje crkvenih promjena koje su ostale upamćene kao Elizabetanska nagodba iz 1559. pokazale su važnost crkvenih pitanja za političku prevlast.

⁹⁸ R.T., Kendall, *Calvin and English Calvinism to 1649 (Studies in Christian History and Thought)* (Wipf and Stock, 2011.), str. 52-53.

Čvrsto izgrađena elizabetanska politika nije odustajala od kompromisa između katolika i protestanata, međutim je jasno postavljala granice unutar kojih nije bilo dopušteno u pitanje dovesti Elizabetin autoritet kao engleskog monarha i zaštitnika Anglikanske crkve. U takvim se okolnostima engleska kraljica suočila i s vanjskopolitičkim sukobima i uspješno je u svojoj vladavini od 45 godina provodila odredbe o očuvanju crkvenog sustava i anglikanske vjere.

U razdoblju elizabetanske vlasti pobune koje su pokušale vratiti katolicizam u dominantan položaj u odnosu na protestantizam nisu uspjele, čime su katolička nastojanja postupno nailazila na sve veći neuspjeh. Englesko plemstvo koje se u prethodnim razdobljima zauzimalo za katoličke težnje napuštalo je takvu opredijeljenost ili nastojalo prikriveno djelovati uz rizik sukoba s protestantskom vlasti, a nerijetko se plemstvo odlučivalo i na napuštanje Engleske. U vanjskopolitičkim sukobima protestantizam je također uspio prevladati katolicizam. Sukob engleske i španjolske mornarice i neuspjeli pokušaj invazije na Englesku još je više učvrstio dominantan stav o pobjedi protestantizma nad katoličanstvom u Engleskoj.

S nastankom reformacije u Europi, započelo je razdoblje crkvenih sukoba tijekom 16. stoljeća koje je dovelo do izgradnje mnogih samostalnih Crkvi koje su prekinule prethodnu ovisnost o rimskom biskupu. Henrik VIII. bio je upućen u Lutherove reformacijske ideje i odbijao ih je; međutim, okolnosti su dovele do toga da će se Henrik VIII. i Martin Luther smatrati protestantskim reformatorima. Thomas Cranmer, prvi anglikanski nadbiskup Canterburyja zaslužan za poništavanje Henrikovog prvog braka, zagovarao je protestantsku misao i time se u teološkom pogledu odvajao od nekadašnjega katolicizma. Ipak, o utjecaju drugih protestantskih reformatora jasnije se može tvrditi u elizabetanskom razdoblju s nastankom puritanskog pokreta. Puritanski pokret bio je pod utjecajem kalvinističke reformacije i nastojao je provesti reformu crkvenog sustava učinivši ga prezbitarijanskim, a trebalo je biti postignuto uklanjanjem institucije biskupstva iz Anglikanske crkve. Učestalost sukoba u tom crkvenom pitanju uzrokovalo je napuštanje anglikanske vjere među određenim engleskim reformatorima i prihvaćanje drugih protestantskih pokreta. Prezbitarijanski crkveni sustav prihvaćen u kalvinizmu pokušao se integrirati i u anglikanski crkveni sustav, međutim bez uspjeha. Stoga je utjecaj reformacijske misli bio znatnije izražen u drugoj polovici 16. stoljeća s nastankom puritanskog pokreta.

Nastanak Reformacije u Engleskoj bila je posljedica političkog nastojanja engleskoga kralja za stjecanjem muškog nasljednika. U prvom braku, s Katarinom Aragonskom, Henrik VIII. imao je samo ženskog potomka i zbog toga je tražio način da se važeći brak poništi. Papino odbijanje pod pritiskom njemačkog cara Karla V. značilo je raskid crkvenog jedinstva i time se

engleski kralj proglasio i crkvenim autoritetom, uz prethodni svjetovni autoritet kao engleskog monarha. Za razliku od drugih reformatorskih pokreta, protestantizam u Engleskoj je jedan od rijetkih kojemu se povod za nastanak nije nalazio u teološkim razlozima. Svrha reformacije u Engleskoj u početku je bila u potpunosti politički uvjetovana. Međutim, s vremenom je zbog ispreplitanja političke i crkvene vlasti ostvaren osjećaj pripadnosti novoj vjeri koja se, ovisno o težnjama anglikanskih nadbiskupa, na različite načine udaljavala ili približavala katoličkoj vjeri. Vjerski spisi anglikanske tematike upućuju na određene promjene u teološkom tumačenju u odnosu na katolicizam, čime je jasno istaknuta teološka raznolikost anglikanske vjere, primjerice u pitanju sakramenta euharistije. Prema anglikanskom tumačenju taj se sakrament odvija isključivo na duhovnoj razini, dok se u katolicizmu euharistija tumači u stvarnoj prisutnosti

10. Popis literature

1. Bergin, Thomas G. i Speake, Jennifer, *Encyclopedia of the Renaissance and the Reformation*, New York, Market House Books Ltd, 2004.
2. Bartlett, Robert, *England Under The Norman And Angevin Kings, 1075-1225*, Oxford, Oxford University Press, 2003.
3. Collison, Patrick, *Archbishop Grindal 1519-83: Struggle for a Reformed Church*, Jonathan Cape Ltd, 1980.
4. Collison, Patrick, *Elizabethan Puritan Movement*, Oxford, Oxford University Press, 1990.
5. Dickens, A.G., *The English Reformation*, Schocken Books, 1964.
6. Doran, Susan, *Monarchy and Matrimony: The Courtships of Elizabeth I*, London-New York, Routledge, 1996.
7. Evans, G.R., *The Brief History of Heresy*, Oxford, Blackwell Publishing, 2003.
8. Haigh, Christopher, *English Reformation Revised*, Cambridge, Cambridge University Press, 1987.
9. Heal, Felicity i O'day, Rosemay. *Church and Society in England: Henry VIII to James I*, London, Palgrave Mcmillan, 1977.
10. Hillerbrand, Hans J., *Protestant Reformation*, Perrenial, Revised edition, 2009.

11. Kendall, R.T., *Calvin and English Calvinism to 1649 (Studies in Christian History and Thought)*, Wipf and Stock, 2011.
12. Kitch, M.J., *Studies in Sussex Church History*, Leopard's Head Press, 1981.
13. Lake, Peter. *Anglicans and Puritans?: Presbyterianism and English conformist thought from Whitgift to Hooker*, London, HarperCollins Publishers, 1988.
14. Levin, Carole, *The Reign of Elizabeth I*, New York, Palgrave Mcmillan, 2002.
15. Loach, Jennifer, *Parliament and the Crown in the Reign of Mary Tudor (Oxford Historical Monographs)*, Oxford, Oxford University Press, 1986.
16. Loades, D. M., *The Reign of Mary Tudor: Politics, Government and Religion in England 1553-58*, London, Longman, 1991.
17. Macculloch, Diarmaid, *Suffolk and the Tudors: Politics and Religion in an English County 1500-1600*, Oxford, OUP Oxford, 1986.
18. Macculloch, Diarmaid, *Thomas Cranmer: A life*, London, Yale University Press, 1998.
19. Macculloch, Diarmaid, *Thomas Cromwell: A life*, London, Allen Lane, 2018.
20. Marshall, Peter, *Heretics and believers: History of the English Reformation*, London, Yale University Press, 2017.
21. McFarlane, K.B., *John Wycliffe and the Beginnings of English Nonconformity*, London, Hassell Street Press, 2021.
22. Morris, Collin, *The Papal Monarchy: The Western Church from 1050 to 1250*, Oxford, Clarendon Press, 1989.
23. Morris, T.A., *Europe and England in the Sixteenth Century*, Routledge, 1998.
24. Neale, J.E., *Elizabeth I and Her Parliaments 1584-1601, Vol. 2*, St. Martins, 1958.
25. Pantin, W. A., *The English Church in the Fourteenth Century*, Toronto, University of Toronto Press, 1990.
26. Pritchard, Arnold, *Catholic Loyalty in Elizabethan England*, Chapel Hill, The University of North Carolina Press, 2011.

27. Randell, Keith i Turvey, Roger. *Access to History: Henry VIII to Mary I: Government and Religion 1509-1558*, Hodder Education Publishers, 2008.
28. Smith, A. L., *Church and State in the Middle Ages. The Ford Lectures delivered at Oxford in 1905*, Oxford: The Clarendon Press, 1913.
29. Smith, H. Maynard, *Pre-Reformation England*, London, Russell & Russell, 1963.
30. Solt, F. Leo, *Church and State in Early Modern England, 1509-1640*, Oxford, Oxford University Press, 1990.
31. St. John Brooks, Eric, *Sir Christopher Hatton: Queen Elizabeth's favourite*, London, J. Cape, 1946.
32. Sykes, Norman, *English Religious Tradition*, London, Hymns Ancient & Modern Ltd, 2013.

10.1. Prilozi u periodici(časopisi, godišnjaci)

1. Duggan, Lawrence G., „The Unresponsiveness of the Late Medieval Church: A Reconsideration", *The Sixteenth Century Journal*, Vol. 9., no. 1, 1979.
2. Lake, Peter, „Matthew Hutton - A Puritan Bishop?", *History* 64, no. 211, Cambridge, 1979., 189.
3. Macculloch, Diarmaid, *The Later Reformation in England 1547-1603, British History in Perspective, vol. 34.*, Michigan, Red Globe Press, 2000.
4. MacCulloch, Diarmaid, „Catholic and Puritan in Elizabethan Suffolk: A county community polarises", *Archiv für Reformationsgeschichte - Archive for Reformation History*, vol. 72, 1981., 282.-283.
5. Opie, John, „The Anglicizing of John Hooper", *Archiv für Reformationsgeschichte - Archive for Reformation History*, vol. 59, 1968.. 150.

10.2. Slikovni prilozi

Slika 1: Thomas Cromwell – najvažniji državnik u razdoblju nastanka Reformacije u Engleskoj, ministar financija i kraljevski tajnik

([https://collections.frick.org/view/objects/asitem/items\\$0040:101](https://collections.frick.org/view/objects/asitem/items$0040:101), zadnji posjet: 28.6.2022.)

Slika 2. Thomas Cranmer – prvi anglikanski nadbiskup Canterburyja i crkveni dužnosnik zaslužan za uspostavljanje novog crkvenog poretka

(https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Thomas_Cranmer_by_Gerlach_Flicke.jpg, zadnji posjet: 28.6.2022.)

Slika 3. Naslovna stranica prve Biblije prevedene na engleski jezik 1539. g

(<https://www.alamy.com/stock-photo-title-page-of-the-great-bible-1539-first-authorised-english-translation-83340245.html>, zadnji posjet: 28.6.2022.)

Slika 4. Naslovna stranica *Knjige zajedničkih molitvi*

(<https://livingchurch.org/2021/09/28/liturgical-revisions-unintended-consequences/>, zadnji posjet: 28.6.2022.)